श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेयं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिशङ्कर. | शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी.

"साहित्यभूषण" "शुद्धाद्वैतरत्न" | "शुद्धाद्वैतविशारद"

इत्येताभ्यां संशोध्यानूद्य

श्रीदामपुरीस्थभगवदीय 'सोनी कालिदास मूळजी' इत्यनेन
निजमातृ'रम्भाबाई' इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो
'गुजराती' मुद्रणालये सम्मुद्य

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वल्लभाब्दाः ४४४, संवत् १९७१

मूल्यम् ०-८-०

પોરબંદરના સોની કાલિદાસ મુલજીભાઇએ પોતાનાં માતુશ્રી રંભાબાઇના
ભગવત્સ્મરણાર્થે આપેલા દ્રવ્યથી આ ગ્રન્થની મુદ્રણયોજના થઇ છે.

मोहमय्यां
'मणिलाल इच्छाराम देसाई' इत्यनेन स्वीये
'गुजराती' मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता ।
कोट सासुनबिल्डिंग नं ८

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

चतुःश्लोकी ।

सप्तभिष्टीकाभिः समलङ्कृता ।

गुर्जरभाषानुवादसमेता च ।

सेयं

विद्यानुरागिगोस्वामिश्रीरणछोडलालचरणानां सम्पूर्णसाहाय्येन

शास्त्री चिमनलाल हरिशङ्कर. "साहित्यभूषण" "शुद्धाद्वैतरत्न"

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजी. "शुद्धाद्वैतविशारद"

इत्येताभ्यां संशोध्यानूद्य

श्रीदामपुरीस्थभगवदीय 'सोनी कालिदास मूलजी' इत्यनेन

निजमातृ'रम्भाबाई' इत्यस्या भगवत्स्मरणार्थं दत्तद्रव्यतो

'गुजराती' मुद्रणालये सम्मुद्र्य

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

वल्लभाब्दाः ४४४, संवत् १९७९

मूल्यम् ०-८-०

नित्यलीलास्थ गोस्वामी श्रीजीवनाचार्य महाराज.

आचार्यवर्य गोस्वामी श्रीरणछोडलालजी महाराज. बंबई-पोरबन्दर.

उदाहार.

આપણે અનેક પુણ્યસંચયે મનુષ્યાવતારમાં આવ્યા, અત્યાર સુધી બાલ્યાવસ્થા હતી તેથી વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી. હવે વિચારશક્તિ આવી, વિચાર કરવો જોઇએ કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? જો આ વિચાર ન કરીએ તો જીવનનાવ કઇ દિશામાં વહે છે તે માલૂમ ન પડતાં તેને ડુબવાનો જ સમય આવે. મનુષ્ય માત્ર પોતાના જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુ તરફ ખેંચાય છે. વસ્તુતઃ તેને જ પુરુષાર્થ માનીને તે સિદ્ધ કરવા મથે છે. અને તે મેળવી પોતાના પ્રયત્નને સફલ માને છે અને પોતાને કૃતાર્થ માને છે. આ પ્રાપ્ત થયેલું ફલ ચિરસ્થાયિ છે કે અસ્થિર છે? તે, અથવા જે માર્ગે હું ફલ મેળવવા ચાલું છું તે સરલ છે કે સકંટક છે તેનો વિચાર 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये' એ ન્યાય પ્રમાણે કોઇ સુસંસ્કાર વાળાને જ આવી શકે છે. તેમાં પણ જ્યારે માણસ વિચાર કરવા બેસે કે મારો ખરો પુરુષાર્થ કયો? આ વખતે તેની જિજ્ઞાસા સમ્પૂર્ણ ઉછળી રહી હોય છે, ત્યારે પોતાના સનાતન શાસ્ત્રને શરણે જાય છે. ત્યાં આગળ તો અનેક ઋષિમુનિવિચારિત વેદવિચારિત પુરુષાર્થોના જુદા જુદા સ્વરૂપો જોઈ આ જીવ મુઝાય જાય. સર્વ કોઇ ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થને માને છે પરન્તુ દેશકાલાનુસાર કહો કે સ્વબુદ્ધિબલાનુસાર અનેક વ્યાખ્યાઓ એ ચારે પુરુષાર્થની કરી દીધી. જો આ જીવ ઉપર પ્રભુ કૃપા કરે અને વખતે શ્રીમદાચાર્યચરણના આશ્રય નીચે આવી જાય તો તેનો હાથ ઝાલી પરમપુરુષાર્થફલોન્મુખ કરી દે; નહિ તો જીવ ખરેખર મુઝાય. એવી પુરુષાર્થતત્ત્વની વિવાદાસ્પદ સ્થિતિ થઇ ગઇ છે.

પુરુષાર્થ વિચારની આવશ્યકતા

(૧) કેટલાક લોકાયતિક મતવાળા માને છે કે આપણે તો અનેક ભોગ વિલાસ કરવા, દાન આપવું અને ભોગ ભોગવવા એ બે જ પુરુષાર્થ છે. ખાવું પીવું મોજ મજા મારવી એ જ કર્તવ્ય છે, તેઓ દેહાત્મવાદી છે. (૨) વળી કેટલાક ઐશ્વર્યાદિકને જ પુરુષાર્થ માને છે. દ્રવ્યસંચય કરવો અને સ્વાર્થ સાધવા માટે જ મથે છે. 'नमोस्तु राज्यवृक्षाय षाड्गुण्यगुरुशाखिने । सामादिचारुपुष्पाय त्रिवर्गफलदायिने' તેઓ સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધ, આશ્રય, વગેરે ષડંગ રાજ્ય પ્રપંચમાં મચ્યા રહે છે. (૩) કેટલાક કીર્તિને પુરુષાર્થ માને છે, અને કહે છે કે 'यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते । तावद्वर्षसहस्राणि पुण्यलोके महीयते' (૪) કેટલાક કામને જ પુરુષાર્થ માને છે 'शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः फलभूताश्च धर्मार्थयोः सन्ति' (૫) વળી કેટલાક સ્માર્તધર્મના આચારને જ પુરુષાર્થ માની લે છે. 'धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते' જો ધર્મથી અર્થ સિદ્ધ થાય છે, કામ પણ સિદ્ધ થાય છે, તો ધર્મનું જ સેવન કેમ ન કરવું? ધર્મ સદાચારથી થાય છે, તો આપણે હંમેશાં શૌચાચારનું જ સેવન કરવું. આમ 'शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रियाः' પવિત્રાચાર રહિતની સર્વ ક્રિયા નિષ્ફલ માની તેઓ કેવલ શૌચાચારમાં જ કૃતાર્થતા માને છે. (૬) કેટલાક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને જ ધર્મ માનીને તેમાં જ પ્રવૃત્ત રહી કૃતાર્થતા માને છે. 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया.' (૭) કેટલાક તપને જ પુરુષાર્થ માને છે 'तपसा देवा देवतामग्र आयन्' પ્રથમ દેવો પણ તપ કરીને દેવતાપણાને પ્રાપ્ત થયા છે. (૮) કેટલાક સાંખ્યયોગવેત્તા સત્ય દમ શમ વિગેરે માટે પ્રયત્ન

અનેક વિચારો

કરી રહ્યા છે અને તેઓ 'सत्येन वायुरावाति' 'शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति' दमेन दान्ताः किल्बिषमवधुन्वन्ति' ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રમાણમાં યોજે છે.

વેદોક્ત દૃષ્ટિએ અલૌકિક પુરુષાર્થ વિચાર

આ શિવાય પૂર્વકાંડમાં પણ કેટલાક પુરુષાર્થવિચાર થએલા છે. 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' સ્વર્ગકામના વાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો. તેના સાધનમાં 'अरुणया एकहायन्या गवा पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति' લાલ રંગની પીળી આંખ-વાળી એક વર્ષની વાછરડી આપી સોમવલ્લી લેવી, વિગેરે વાક્યોદ્વારા ધર્મનું સસાધન નિરૂપણ કર્યું છે. उद्भिदा यजते पशुकामः' શ્રુતિથી અર્થસિદ્ધિ વર્ણવી છે, તેમ જ છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમાં પંચાગ્નિ ઉપાસનામાં અને રસ બ્રાહ્મણમાં કામ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ દર્શાવી છે. 'ब्रह्मविद् आप्नोति परम्' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી મોક્ષ પણ સ્વાધિકારાનુસાર વર્ણવ્યો છે. આ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને પ્રમેય કેવું હોવું જોઇએ તેનો વિચાર શ્રીમદાચાર્યચરણે સ૦નિ૦નિબંધના આરંભમાં સારી રીતે કર્યો છે. આખા પૂર્વકાંડનો નિષ્કર્ષ લખતાં જે સાર આવ્યો તેને શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દોમાં અત્ર રજુ કરીએ છીએ. યજ્ઞ ભગવદાત્મક છે. ક્રિયાત્મક ભગવાન્ જ અત્ર પ્રમેય છે. વેદાન્તોક્તજ્ઞાનસહિત (ઇજ્ય ભગવત્સ્વરૂપજ્ઞાનસહિત) કર્મસમુચ્ચય જ અત્ર સાધન છે. મુક્તસંગ અને અનહંવાદી સાત્વિક જ અત્ર કર્તા છે. આવો અધિકારી નિષ્કામ સાત્વિક યજ્ઞ કરે તો સ્વાજ્ઞાથી સંતુષ્ટ ભગવાન્ આ જીવને યજ્ઞરૂપાભિવ્યક્તિદ્વારા ક્રમમુક્તિ આપે. અતિકૃપા હોય તો કવચિત્ સદ્યોમુક્તિ પણ આપે છે. અત્ર પણ પ્રભુકૃપા દ્વારભૂત છે. આ ઉત્તમાધિકારીને જ (મધ્યમાધમને નહિ) સ્વર્ગ–આત્મસુખ–અને મોક્ષ પુરુષાર્થ થાય છે. આવી રીતે યજ્ઞસ્વરૂપ ભગવાન્થી જે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વર્ગ–આત્મસુખ–અને દુઃખાભાવ એટલે મોક્ષ પદ વડે કરીને કહ્યા. અને 'दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं मतम्' એમ સાક્ષાત્ બે પુરુષાર્થ કહ્યા. આ બન્ને પુરુષાર્થનું અંગ ધર્મ છે. અને 'धर्मो ह्यर्थेन साधितः' ન્યાય પ્રમાણે અર્થ ધર્મનું સાધન છે, આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ પરંપરાથી ચાર પુરુષાર્થની ગણના કરી અને પશ્વાદિ અર્થથી યાગ થાય, યાગ એ ધર્મ છે, તેથી કામ સિદ્ધ થાય છે. જો જ્ઞાનસહિત હોય તો મોક્ષ સિદ્ધિ થાય છે. વેદમાં બે કાંડ છે. પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞાત્મક ધર્મ સાક્ષાદાત્મસુખના સાધનરૂપ હોવાથી પુરુષાર્થ કહેવાય છે. ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનાત્મક ભગવાન્ મોક્ષ આપે છે. પરંતુ જ્ઞાનની પુરુષાર્થમાં ગણત્રી નથી.

જીવવિચારિત પુરુષાર્થ

પુરાણ એ વેદધર્માતિદેશ છે. વેદોપબૃંહક છે. પુરાણમાં કલ્પાદિભેદવડે સાત્વિકરાજસતામસાદિ પુરાણભેદો છે. પુરાણોમાં પણ પુરુષાર્થનો વિચાર કરેલો છે. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ અને ભક્તિ એમ પાંચ પુરુષાર્થને નિત્ય અને કામ્ય ઉભય પ્રકારે વર્ણવ્યા છે. અને તેનાં દેશ કાલ દ્રવ્ય કર્મ કર્તા મંત્ર આ ૭ સાધનો કહ્યાં છે. જેનું વિવેચન સ૦નિ૦કા૦૪૭ના આવરણભંગમાં છે.

આ સર્વ સંદર્ભ ઉપરથી જીવવિચારિત અને ઇશ્વિરવિચારિત એવા બે ભાગ પાડી શકાય. ઇશ્વિરવિચારિત એ વૈદિક અને જીવવિચારિત પૌરાણિક છે. જીવવિચારિતમાં ધર્મશાસ્ત્ર એટલે મન્વાદિસ્મૃતિ અને ગૃહ્યસૂત્રોનો તેમ જ નીતિશાસ્ત્ર એટલે બૃહસ્પતિ આદિએ બનાવેલા રાજનીતિશાસ્ત્ર તેમ જ વાત્સાયનસૂત્રાદિ કામશાસ્ત્ર વિગેરે અનુક્રમે ધર્મ અર્થ કામને દર્શાવે છે. અને તેના જેવા આભાસનાં પણ કૌલાદિ અનેક શાસ્ત્રો થયાં તેમાં ધર્મ અર્થ અને કામને (ત્રિવર્ગને) જુદે જુદે ઢંગે દર્શાવે છે.

મોક્ષની બાબતમાં આપણા આગળ જીવવિચારિત શાસ્ત્રો બે વાત રજુ કરે છે. જો પોતાની મેળે મોક્ષ મેલવવો હોય તો સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રાનુસાર અનુસરી મોક્ષ લ્યો. જો કોઈ પરતોમોક્ષ એટલે દેવતાના અનુસરણથી મોક્ષ જોયતો હોય તો વિષ્ણુથી અને શિવથી થશે. બ્રહ્માને શાપ હોવાથી તે મોક્ષ આપી શકતા નથી. આવી રીતે પુરુષાર્થ ઉપર પાછલા કહી ગયા એમ અનેકવિચારશ્રેણી રચાઈ છે. અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થ વિકલ્પ થવાનો હેતુ ભગવાને જ કહ્યો છે. એક વખતે ઉદ્ધવજી જેવા પણ પોતાનું શ્રેય ખરૂં શું ? એ જાણવા ગુંચાયા હતા.

ઉદ્ધવજીએ ભગવાનને પુછ્યું કે (भा० ११–१४ वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः)

પુરુષાર્થમાં ભિન્ન મતો થવાનું કારણ?

હે ભગવન્! અનેક પ્રકારનાં શ્રેયસ્–પુરુષાર્થ–ને આ બ્રહ્મવાદિઓ વર્ણવે છે. મને તેમના વિકલ્પોમાં–અનેક ભેદોમાં–સમજણ પડતી નથી કે મારે કયું શ્રેય સાધવું? આવા વિકલ્પ થવાનું શું કારણ?

ભગવાન્–આ વેદવાણી પ્રલયમાં નાશ પામી ત્યારે મેં બ્રહ્માને, બ્રહ્માએ મનુને, મનુએ, ભૃગુ વિગેરેને તેમણે તેના પુત્રોને, એમ પરંપરાથી દેવ દાનવ માનવો ગન્ધર્વો વિગેરેને કહી. અનેક સાત્વિક રાજસ તામસોએ વેદવાણી લીધી; અને તેથી તેમના સ્વભાવ મુજબ તેઓ અર્થ કરવા લાગ્યા, તેમાં કેટલાક પાખંડીઓ થયા. મારી માયાથી મોહિત થએલા ગમે તેમ બોલવા લાગ્યા. યથા-કર્મ યથારુચિ પુરુષાર્થને માનવા લાગ્યા. 'धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं, अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजने' કોઇ ધર્મ, કોઇ યશ, કોઈ કામ, કોઇ સત્ય, દમ, શમ, કોઇ ઐશ્વર્ય, ત્યાગ, કોઇ યજ્ઞને, તપને, દાનને, વ્રતને, નિયમને, યમને, એમ અનેક પુરુષાર્થ માની તેને આચરે છે. પરન્તુ એ સર્વ ક્ષુદ્રાનન્દ છે. દુઃખ જ તેનું ફલ છે. કેટલાક તમોનિષ્ઠ છે.

ઉદ્ધવજી–ત્યારે મારે શું કરવું?

ભગવાન્–તું મારામાં મન રાખ. મારામાં જેનું મન છે તેને (લૌકિક) ઇન્દ્રાસન સામ્રાજ્ય અને રસાતલનું ઐશ્વર્ય આપે તો પણ તેને નકામું છે, તેમ (વૈદિક) મોક્ષ બ્રહ્માસન અને સિદ્ધિઓ આપે તો પણ ન સ્વીકારે. (ભા. ૧૧-૧૪–) મને જેટલો મારો ભક્ત પ્રિય છે તેટલા બ્રહ્મા શંકર સંકર્ષણ વિગેરે કોઇ પ્રિય નથી. યોગ સાંખ્ય વિગેરે કોઇ સાધનોથી હું મળતો નથી. હું 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' હું ભક્તિથી જ ગ્રહણ થાઉં છું. ભક્તિ તે પાપના ઢગને બાળે છે. મારી ભક્તિ શ્વપચ્ને પણ પવિત્ર કરે છે; ધર્મ હો સત્ય હો કે ગમે તે હો; તે કોઇ પણ ભક્તિ વિના પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. 'मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति' મારી ભક્તિયુક્ત ભુવનને પવિત્ર કરે છે.

સિદ્ધાન્ત

આ પ્રમાણે ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થરૂપ છે, એમ ભગવાને મુક્તકંઠે કહ્યું, તેમ જ 'भूमाधिकरण'માં સર્વોત્તમભાવાદિ ભક્તિ જ પરમપુરુષાર્થ છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.—

કર્મજ્ઞાનનું ફલ મહાપુરુષાર્થ ન કહેવાય.

હવે આ સર્વ જુદા જુદા મતો વાંચી મનુષ્યની ગુંચવણનો પાર ન રહે. જો વેદથી સિદ્ધ થતા ધર્માદિ પુરુષાર્થ કરવા જાય તો તેવો અધિકાર નથી હોતો. વખતે જ્ઞાનવાન્ સાત્વિક ભક્ત અધિકારી હોય તો કાલાદિ ષટ્સાધનસંપત્તિ નથી હોતી. માનો કે વૈદિક પુરુષાર્થ યજ્ઞસાધનો સર્વ મળી આવે તો પણ તેના ફલને-પરમ પુરુષાર્થ તો ન જ કહેવાય. આવા

યજ્ઞો કરનારને સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખાભાવ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે. ટુંકામાં કહીએ કે આત્મસુખ અને મોક્ષ એ બેની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સુખનો વિચાર આપણે સ૦ નિ૦ નવમી અને દશમી કારિકાથી કરીએ. 'આ ઉત્તમાધિકારીને ફલનું દાન તુરત જ કરતા નથી પરંતુ અર્ચિરાદિ લોક ભોગવ્યા પછી મુક્તિ થાય છે, કારણ કે મર્યાદામાં ક્રમે મુક્તિ છે. આ ઋષિઓ ભક્તિયુક્ત ન હોવાથી પ્રેમયુક્ત ન હોવાથી પ્રભુના વિશેષ અનુગ્રહને પાત્ર નથી. તેથી તેમની સદ્યોમુક્તિ નથી. સદ્યોમુક્તિ અતિકૃપાથી જ થાય છે.. જીવન્મુક્ત ઋષિઓ જેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનયુક્ત હોઈ નિષ્કામ કર્મ કરનારા છે, તેમને જ વેદાર્થરૂપ ભગવાન્ છ પ્રકારે પ્રકટ થઇ મોક્ષ આપે છે. માટે આવા ઉત્તમાધિકારીને જ મોક્ષ પર્યન્ત ફલ મળે; મોક્ષાધિક ફલ તો ભગવાન્ જ્યારે તેનો અક્ષરબ્રહ્મમાંથી ઉદ્ધાર કરી ભક્તિનું દાન કરે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્યથા આ કર્મકાણ્ડીને ઉત્તમ પરમપુરુષાર્થરૂપ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ. એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ. મુક્તિ થયા પછી ભક્તિરસાનુભવ થાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં બાદરાયણે एवं मुक्तिफलानियम० (૩-૪-૫૧) સૂત્રથી કહ્યું કે-મુક્તિનું ફલ જે ભક્તિરસાનુભવ છે; તે તો મુકતને મળે કે નહિ ? તેનો નિયમ નથી, એ નિયમ ભગવાન્‌ની ઇચ્છાને અધીન છે, મુક્તિનું દાન કરે પણ ભક્તિનું દાન ન કરે. (૫-૬-૧૯) જો તે મુક્ત જીવ ઉપર કૃપા કરે તો તેને આ ભકિતનું દાન કરે, માટે એ સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો કે સર્વ સાધનોની પરાકાષ્ઠા મુક્તિ પર્યન્ત છે. તેથી અધિક પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિમાં નહિ, પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ તો વરણૈકલભ્ય છે એ વાત ભૂલાવવી ન જોઇએ.

હવે દુઃખાભાવ અને સુખપ્રાપ્તિ રૂપી ફલ પુષ્ટિમાર્ગીય ફલ કરતાં કનિષ્ઠ છે, એ દર્શાવવા એક સૂક્ષ્મેક્ષિકા રજુ કરીએ. શ્રીપુરુષોત્તમજી (સ૦નિ૦કા૦૨૮માં) કહે છે કે-સચ્ચિદાનન્દ બે પ્રકારના છે સ્વરૂપાત્મક અને ધર્માત્મક. આ બન્ને આધિદૈવિક આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક આમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેનાં સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

(૧) સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક સચ્ચિદાનન્દરૂપ ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે.
(૨) સ્વરૂપાત્મક આધ્યાત્મિક સચ્ચિદાનન્દરૂપ અક્ષર છે.
(૩) સ્વરૂપાત્મક આધિભૌતિક સચ્ચિદાનંદરૂપ ક્ષર છે.
(૪) ધર્માત્મક આદિદૈવિક સચ્ચિદાનન્દરૂપ લીલાપરિકર છે.
(૫) ધર્માત્મક આધ્યાત્મિક સચ્ચિદાનન્દરૂપ વૈકુણ્ઠાદિપરિકર છે.
(૬) ધર્માત્મક આધિભૌતિક સદંશાત્મક ૨૮ તત્ત્વ છે.
(૭) ધર્માત્મક આધિભૌતિક ચિદંશભૂત તત્ત્વનિષ્ઠજ્ઞાન છે.
(૮) ધર્માત્મક આધિભૌતિક આનંદરૂપ તત્ત્વનિષ્ઠ સુખ છે.

ઉપર મુજબ યથાયોગ્ય આનંદનો તિરોભાવ માનવો; અર્થાત્ જ્યારે સ્વરૂપાત્મક આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક આનંદનો તિરોભાવ કાંઇક થાય ત્યારે તેને આપણે દુઃખાભાવ એવા શબ્દથી કહી શકીએ, અને તેને લોકો મોક્ષ કહે છે. વૈદિક યજ્ઞોનું ફલ પણ આજ છે. સારાંશ કે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપાત્મક આનન્દનો તેમાં ઇપત્તિરોભાવ છે. કર્મ અને જ્ઞાનના ફલમાં ઉપર મુજબ આનંદનો તિરોભાવ છે ભકિતફલમાં આનંદનો તિરોભાવ નથી, માટે કર્મજ્ઞાનના કરતાં ભક્તિનું ફલ ઉત્તમ છે. ભકિત જ મહાપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે.

જયારે અનેક શાસ્ત્રનો પરસ્પર વિરોધ આવે ત્યારે આસ્તિક સામ્પ્રદાયિકો શ્રીવેદવ્યાસને શરણે જઈ સૂત્રવિચાર કરે છે. આપણે પણ બાદરાયણ પાસે જઈએ.

પુરુષાર્થનો મહાનિર્ણય

'पुरुषार्थोतः शब्दादिति बादरायणः' (૩–૪–૧) કેવલ સર્વાત્મભાવથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. કારણ, 'शब्दात्' શ્રુતિ સર્વાત્મભાવથી જ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થયાનું કહે છે. नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः ત્યાંથી આરંભી यमेष वृणुते तेन लभ्यः, શ્રુતિ 'ब्रह्मविदाप्नोति परम् तमेवं विद्वानमृत इह भवति' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી કેવલ ભગવદ્ભાવજ ફલસાધક છે, એમ દર્શાવે છે. સર્વપ્રમાણ આ જ પોકારે છે કે–પરમ પુરુષાર્થ રૂપ ભગવાન્ છે. 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः, येन्ये मढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा' ઇત્યાદિ અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી ભગવાન્ બાદરાયણ પોતાનું જ નામ અત્ર સૂત્રસહ યોજે છે. ભગવાન્ મુક્તોપસૃપ્ય છે. તો પછી ભગવાનને છોડી મુક્તિને પરમપુરુષાર્થ કેમ કહી શકાય. મુક્તિ ભલે અન્ય સાધનોથી થાઓ, પરંતુ પરમપુરુષાર્થ રૂપ ભગવાન્ સર્વાત્મભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, આ સૂત્ર પછી જૈમિનિ સામા થયા, પરંતુ બાદરાયણે જ (૩–૪–૨૪) સૂત્ર સુધીમાં જ્ઞાનભક્તિમાં કર્માપેક્ષા દૂર કરી દીધી. આ વાત સર્વાપેક્ષા અધિકરણમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી, પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃતને च કારાશયથી સૂચવ્યું કે, ભગવાન્ વિના સર્વની અનપેક્ષા છે.

આ ભગવદીયના સર્વ પુરુષાર્થ ભગવાન્ છે. આને તો ધર્મ પણ ભગવાન્ છે. આ ભગવદીયને અર્થ પણ ભગવાન્ છે, કામ તો પ્રભુ શ્રીગોકુલાધીશની દિદૃક્ષા, એ જ તેનો કામ છે. આ ભગવદીયના મોક્ષનું વર્ણન શું કરવું? तयैत्र परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः। (ભા. ૫–૬–૧૭) 'ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते' 'मुक्तिं ददाति॰ ઇત્યાદિ વાક્યો મુક્તિ કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા દર્શાવી આ ભગવદીયને મુક્તિની અનીહા દર્શાવે છે.

જે લોકો ત્યાગને પુરુષાર્થ માને છે. તે ત્યાગ તો આ ભગવદીયને પૃથક્સિદ્ધ છે. (૩–૩–૪૩) (स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः) यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलमस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयामः (ભા૦ ૧૦–૨૯–૩૬) આવી રીતે આ ભગવદીયને ત્યાગ માટે યત્ન કરવાની જરૂર નથી, એમ આત્રેય સાક્ષાદ્ વિષ્ણુનો અવતાર છે; તેમનું આ વચન હોવાથી આપણે શતધા અભિવન્દ્ય છે. કારણ કે તેમને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન છે. (ભાષ્ય.)

અત્ર શમ દમ સત્યાદિને પુરુષાર્થ માનનારનું મત વિચારીએ. પરમ કાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ વેદમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને તે પરમકાષ્ઠાપન્ન વસ્તુ પુરુષોત્તમ જ છે. અને સર્વાત્મભાવથી જ પ્રાપ્ય છે. સર્વાત્મભાવ એ જ પુરુષાર્થ છે. સર્વાત્મભાવ પ્રદાનવત્ છે. (ભાષ્ય ૩·૩·૪૩) પ્રભુ તેનું દાન કરે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. દાન કરવું વરણાધીન, વરણ અનુગ્રહાધીન છે, અનુગ્રહ ભગવદિચ્છાધીન છે. એમ ભક્તિહેતુમાં છે, હવે જે ભક્તના ઉપર અનુગ્રહ કરી ભગવાન્ પુષ્ટિમાર્ગમાં વરણ કરે, એટલે તેને સ્નેહનું દાન પ્રભુ જ કરે છે. તેના તે તે સાધનરૂપ ભગવાન જ થઈ જાય છે, એ વાત ભુલાવવી ન જોઈએ, જેને પ્રભુએ સ્વીકાર્યો તેને શું અલભ્ય હોય? 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' જ્ઞાનમાર્ગકર્મમાર્ગનું ફલ અને અન્ય શમદમાદિ સત્યાદિ અનેક ઐશ્વર્યાદિ સર્વ કંઈ પુરુષોત્તમરૂપી પુરુષાર્થ આગળ એક બિન્દુ સમાન પણ નથી. જેનું વરણ કૃપાસાગરે કર્યું તેને શમદમાદિ પણ આપોઆપ સન્મુખ હાજર થાય છે. सैव हि सत्यादयः (૩·૩·૩૮) 'सैव भक्तिरेव

सत्यादिसर्वसाधनरूपा' 'तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिः ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्ते, (भाष्यम्)

આ પ્રકારે મહાપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનારને શમદમાદિ સહજ સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તને માટે તે શ્રૌતસ્માર્તધર્મોની ગૂઢાભિસન્ધિ સૂત્રકારને કહેવી પડી. श्रौतत्वभगवत्संबंधित्वयोरविशेषात् कतमो गरियान्; આ શંકા દૂર કરવાને (उपपन्नः) તેજ યોગ્ય છે (तल्लक्षणोर्थोपलब्धेः) ભગવત્સ્વરૂપાત્મક સ્વતંત્ર પુરુષાર્થને (ભગવાનને) સ્વાધીન કર્યો છે, માટે મુમુક્ષુ કરતાં તે ભક્ત ઉત્તમ છે. આ પરમ પુરુષાર્થને ગ્રહણ કર્યા પછી બીજા ન્યૂન પુરુષાર્થને ગ્રહણ કરવાની આ ભક્તની ઇચ્છા જ થતી નથી. દુનિયામાં પણ એ જ રીતિ છે કે 'न्यूनार्थजिघृक्षोः सकाशात् पूर्णार्थवान् महान्' भाष्यम् (३-३-३०) સૂત્રકાર લોકનું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવે છે 'જેમ સ્વાધીનભર્તૃકાનાયિકા પતિવ્રતાભાવમાં રહેતી હોય તેને કોઈ ગૃહવિત્તાદિક અર્પે, તે તો પતિવ્રતા સ્ત્રીને પાતિવ્રત્યમાં અવગુણ કરનાર હોવાથી જેમ કંઇપણ નથી સ્વીકારતી, તેમ આ ભગવાન્ રૂપી પુરુષાર્થ મેળવનારને ઇતર ઐશ્વર્યાદિક કે મુકિત ભાવમાં બાધક હોવાથી તે કેમ સ્વીકારે ? માટે જ ભાષ્યકાર આજ્ઞા કરે છે કે, 'स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भटभक्तिभावः स एवार्थः स्वतंत्रपुरुषार्थरूपः०' ઉદ્ભટ ભક્તિભાવ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપે મળ્યા પછી અન્ય કોઇની અપેક્ષા આ ભક્તને નથી.

સારાંશ કે–પુરુષાર્થ એનું નામ કે જે સર્વથી નિરપેક્ષ હોય; જેનાથી સર્વ કંઈ સત્ય-શમદમાદિ, લૌકિક વૈદિક, અને મોક્ષાન્ત સુખ આનુષંગિક પ્રાપ્ત થાય, જેની ઉપલબ્ધિ પછી જીવ કંઈ પણ સ્વીકારવાને ન ઇચ્છે, નિરવધિ આનન્દ હોય એવો તો, પરમપુરુષાર્થ ભગવાન્ જ છે. અન્ય નથી. ભગવાન્ ભક્તિનું દાન કરે છે. ભક્તિને જ વશ છે. ભક્તપ્રિય છે. તેથી સર્વાત્મભાવપૂર્વક ભગવદ્ભક્તિ એ જ ધર્મ, મન પ્રાણનાથના ગુણોને સંભારે; વાણી તે ગુણોને ગ્રહણ કરે, કાયા તે પરમપુરુષાર્થની જ સેવા કરે એ જ ધર્મ, આ ભક્તને 'अतोर्थो भगवानेव' ભગવાન્ અર્થ રૂપ થઈ જાય, તે તો ઐશ્વર્યાદિ ષડ્ગુણસંપન્ન ભગવાન્ પોતે અર્થ રૂપ થયા પછી તે અન્ય અર્થને કેમ ઇચ્છે ? આ ભક્તનો મનોરથ પ્રભુના દર્શનની તીવ્ર લાલસામાં જ હોય છે. વગર પાંખનાં પક્ષી માતાને મળવા તલ્પે, ક્ષુધાર્ત વાછરડું માને ધાવવા તલ્પે, વિરહી પ્રિયા પ્રિયને મળવા તલ્પે, એમ જ આ ભક્ત પ્રભુ વિના તલસે એ જ તેનો કામ છે. પ્રભુના સ્મરણ ભજન કરવાને ભગવદીયના ગૃહસ્થાશ્રમને આ ભક્ત મોક્ષથી અધિક માને છે. મોક્ષથી અધિક સુખ તેમાં મેળવે છે. બ્રહ્માનંદ તેના આગળ તુચ્છ છે. માટે श्रीमदाचार्यचरणे आज्ञा करी के—

पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद ध्रुवम् ।

ચીમનશાસ્ત્રી
'શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન સાહિત્યભૂષણ'.

હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રી.
'શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ'

પવિત્રૈકાદશી
સં. ૧૯૭૯.
મુંબઈ.

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमदाचार्यप्रकटिता ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

एवं सदा[1] स्म[2] कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो[3] निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं[4] ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

अतः[5] सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता चतुःश्लोकी सम्पूर्णा ।

१ सतामिति सतीति च पाठः । २ स्वकर्तव्यमिति पाठः । ३ तेनेति पाठः ।
४ अपरैरित्यपि पाठः । ५ नत इत्यपि पाठः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्व्रजराजचरणविरचितविवृतियुता ।

श्रीमद्रासरसामृताब्धिविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
द्वन्द्वस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ॥
स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितप्रेमाख्यवर्त्माकरो
भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छ्रीविट्ठलो वाल्लभिः ॥१॥

भगवदीयानां धर्मादिचतुष्टयं भगवानेवेति स्वीयेषु कृपया श्रीमदाचार्यचरणाश्चतुर्भिः श्लोकैस्तदेव तज्ज्ञापनार्थं विवृण्वन्ति सर्वदा सर्वभावेनेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वदा व्रजाधिपो भजनीय इति सम्बन्धः । सर्वैरिति शेषः । स्वस्यायमेव धर्मोन्यो न । क्वापि कुत्रचित् । कदाचन कस्मिन्नपि काले इत्यर्थः । हीति युक्तश्चायमर्थः । सहजदासत्वेन जीवस्य यतोयमेवार्थः श्रुत्या प्रतिपाद्यते । अत एवास्मत्प्रभुचरणै'र्निजनिसर्गप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्म' इति निरणायि । सर्वदेतिपदेन नात्र कालादिनियम इति ज्ञापितम् । धर्मशास्त्रादिषु धर्मकरणे कालादिनियम उक्तस्तेन तत्र धर्मजनितफलस्यापि कालाधीनत्वेन क्षयिष्णुत्वमेव । अत्र तदभावाय सर्वदेत्युक्तं भवति । किञ्च, सर्वदेतिपदेन क्षणमात्रमप्यन्यधर्मकरणेऽनन्यत्वभङ्गप्रसङ्ग इति ज्ञापितं भवति, भगवतो जीवानां पतित्वनिरूपणात् । यथा पतिव्रतायाः क्षणमप्यन्यत्र मनश्चालनेन व्रतभङ्गस्तथात्रापीति ज्ञापनाय सर्वदेत्युक्तमितिभावः । सर्व-

१ विद्वन्मण्डने—तथा चाणुपरिमाणस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मणः सकाशान्निर्गतस्य ब्रह्मणा स्वसेवार्थमेव निजैश्वर्यस्य निर्विषयत्वपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात एव सहजहरिदासस्य तदंशत्वेन ब्रह्मरूपस्य च निजनिसर्गप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चातिसंतुष्टः स्वयं प्रकटीभूय निजगुणांस्तस्मै दत्वा स्वस्मिन्प्रवेशयति स्वरूपानन्दानुभावार्थमित्यादि निरूपितम् ।

भावेनेति । सर्वो भगवति यो भावस्तेन तथा । पतिपुत्रादिभावेनापि तथेत्यर्थः । एतदेवोक्तमाचार्यैरेव 'तादृशीं भावनां कुर्या'दित्यादि । यद्वा, सर्वभावपदेन स्त्रीभाव उच्यते। सर्वपदस्यैकस्मिन्धर्मे तत्रैव शक्तेः । अत एव व्रजमण्डनाभिरुक्तं, 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूल'मिति । तत्रैकस्मिन्सर्वपदाशक्तेरिति भावः । यद्वा, सर्वो भगवति यो भावः स्त्रीभाव इति यावत् । भगवति स एव भावः प्रयोजक इति श्रीमत्स्वामिनीकृतस्वश्रृङ्गारादिप्रकारयुक्ते भगवति यो भावः स तथा । अत एवास्मत्प्रभुचरणैरुक्तं 'यद्यपि युवतिवेष' इत्यारभ्य 'पुंसामपि युवतीभाव उद्वेल' इत्यन्तं पद्यद्वयेन । अत एवास्मत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यैश्चोक्तं 'एतस्य दर्शने तु स्यात्प्रमदाभाव एव ही'ति, 'स्त्रीभावो गूढ' इत्यादि च । ननु सर्वेषां तद्भावायोग्यत्वादेतद्बोधनमनुपपन्नमाभातीति चेत्? सर्वेषां तद्योग्यत्वं ब्रह्मणा बृहद्वामने 'स्त्रियो वा पुरुषा वापि भर्तृभावेन केशव'मित्यादिनोक्तम् । यद्वा, सर्वशब्देन प्रभुरेवात्रोच्यते, यतः सर्वशब्दस्य तत्रैव शक्तिः तदात्मरूपा स्वामिनी, तत्र भावेन दासीभावेन प्रभुषु तत्सन्देशादिकथनपूर्वकसर्वसामग्रीसम्पादनेनेतिभावहृदयम् । व्रजाधिपपदेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वं ज्ञाप्यते । यथा कृपया तेषु स्वीयत्वं प्रकटीकृत्य स्वस्मिंश्च तदाधिपत्यं प्रकटीकृत्य रमते, तथैव सर्वात्मभावेन भजने सर्वेषामेव करिष्यतीति व्रजाधिपनाम्ना द्योत्यते । तेषु स्वाधिपत्यं तु श्रीगोकुलजनरसदानेच्छाजनितवामकरशिखरिवरधारणप्रोद्यदुत्साहोल्लसितहृदयेन श्रीगोकुलनाथेनैवोक्तं 'मन्नाथं मत्परिग्रह'मित्यादिना । एवं भगवतः स्वस्याधिपत्वं हृदि कृत्वा भजनीय इति भावः । स्वस्य तदंशत्वेनायमेव धर्मो नान्य इत्यर्थः । अत एव स्मर्यते 'यो यदंशः स तं भजे'दित्यादि । अस्य स्वधर्मत्वोक्त्यान्यधर्मकरणे बाधकत्वमेव स्यादित्यर्थः । अत एव श्रीदेवकीभाग्योदयाचलभूषणेन श्रीगीतास्वपि उक्तं 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह' इति। अस्य स्वधर्मत्वोक्त्याऽन्यत्र तदभावः स्वतः सिद्ध एव, तथापि नान्य इति यदुक्तं तद्धर्मशास्त्रादिष्वन्यत्र स्वधर्मपदकथनेन तद्दर्शनेनापि चित्तेऽन्यथा न विचारणीयमिति भावः । यतस्ते बहिर्मुखा देहधर्ममेव स्वधर्मत्वेन वदन्ति, न तु भगवद्धर्ममिति । धर्मशास्त्रस्य तैदुद्देशेनैव प्रवृत्तेस्तैदनिरूपणं युक्तमेव । अत एव युधिष्ठिरेण 'को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मत ' इति पृष्टो भीष्मः प्रभुसहस्रनामस्तवनं भक्त्या तत्सेवनं च परमधर्मत्वेनोक्तवान् । नैन्वयं कर्तव्य एव तत्कथं सर्वथा निषिध्यते । उच्यते। सत्यमस्य देहसम्बन्धित्वेन करणीयत्वमायाति, परमन्यसृष्टिवद्यदि भक्तानां देहो भौतिको भवेत्, भगवद्भक्तानां तु भगवत्पादपद्मरेणुसम्पादितदेहत्वात्तद्भजनकरणमेव स्वधर्मो नान्य इति सर्वमवदातम् । अत एव श्रीवराहैरुक्तं, 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'-

---

१ शृङ्गाररसमण्डने दशमोल्लासे. २ देहोद्देशेन. ३ भगवद्धर्मानिरूपणम्. ४ ननु स्मार्ता एव ते इत्यपि पाठः.

त्यादि। सा सृष्टिर्भगवता स्वसेवार्थमेवोत्पादितेति तत्सेवनमेव धर्म इति भावः। तत्र देशादिसाधनस्योक्तत्वाद्धर्माभास एव न तु धर्मोपि, स्वतो दुर्बलत्वादन्यसापेक्षणमप्यत एव। अत्र तदभावमाहुः क्वापीति। अस्य धर्मिमार्गत्वात्प्रबलत्वेन कुत्रापि करोतु न देशादिनियमो, यतो देशाद्याधिदैविकसम्पादनं भगवतैव। अत एवोक्तं श्रीभागवते 'तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृते'ति। तेन अन्यः क्वापि न। अयं तु धर्मिरूपत्वादतिप्रबलत्वादतिरोहितत्वात्क्वापि भवत्विति भावः। धर्मिधर्मयोरभेदाद्धर्मोक्तिरिति भावः। कदाचन कस्मिन्नपि कालेऽन्यधर्मः स्वधर्मो नेत्यर्थः। भक्तानां धर्मरूपोपि भगवानेव। तस्माद्धर्मादिषु मनोगमनेपि तत आकृष्य भगवत एव धर्मरूपतां ज्ञात्वा सर्वात्मभावेन भगवानेव भजनीय इति भावः। किञ्च, धर्मेणैवेष्टसिद्धिः; यतो निगमे तथैव प्रतिपाद्यते। 'धर्मेण पापमपनुदती'त्यादिना पापस्यैवेष्टप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वेन श्रवणात्। तत्र साङ्गविधिना कृतेन धर्मेण पापनिवृत्तिस्ततः पुनस्तत्करणेन फलप्राप्तिः। सा चातिदूरतरा, यतः साङ्गकरणं न सम्भवति। अतः स्मर्यते, 'यस्य स्मृत्ये'त्यारभ्य 'न्यूनं सम्पूर्णतां याती'त्यन्तेन भगवत्स्मरणेनैव तत्र पूर्णता। अन्यथा विधिशेषत्वं भवत्येव। अत्र विधेरेवाभावेन भजनस्यैव भावात्मकत्वेन फलस्यैव धर्मोक्त्या भजनानन्द एव फलाप्तिरिति भावः। अत एव यदुकुलामृताब्धिसुधादीधितिनाऽगादि 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मित्यादिना। विधिहीनानां धर्मादीनामसाधकत्वं योगियाज्ञवल्क्येन स्मर्यते 'विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत्। तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्याकृतात्मन' इति। किञ्च, भक्तानां भगवानेवेष्टस्तत्प्राप्तिश्च नान्यधर्मैर्भवति, विना तत्सेवनम्। तस्मात्तद्विप्रयोगतापे सति तत्प्राप्त्यर्थं च यद्भगवत्सेवनं तद्धर्मरूपमेवेति भावः। अत एव शुकवागमृताब्धौ 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्या' 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' 'श्रद्धयात्मा प्रियः सताम्' 'प्रतिष्ठया सार्वभौम'मित्यारभ्य, 'मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति' इत्यन्तेनैवं वाक्यसहस्रैर्भक्तीतरसाधनासाध्यत्वं निश्चीयते भगवतः। तत्रैव पुनर्भगवता सर्वधर्मान्निरूपयता श्रीमदुद्धवं प्रत्युक्तं 'सर्वेषां मदुपासन'मित्यारभ्य, 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक्' इत्यन्तेनानन्यभजनस्यैव स्वधर्मत्वम्। तस्माद्धर्माकाङ्क्षायां भगवदीयानां धर्मरूपो भगवानेव भजनीय इति भावः। किञ्च, अन्यधर्माणामधिकारिपरत्वमुक्तं, प्रभुचरणैः स्वभजनस्य च सर्वेषामधिकारित्वम्। तेन सर्वपापशोधकनिर्मलवस्तुनो नाधिकारादिकमपेक्षितम्। तस्माद्धर्मपदस्य भगवद्भजन एव शक्तिः। तथा च तेजवत्स्वन्यत्रापि दृश्यते। अतिरोहिताधिदैविकगङ्गास्नाने पापनिवर्तकत्वं, अग्नेश्च दाहकरणेऽविचारस्तथान्यधर्मादिषु धर्मत्वं चेत्स्यात्तदेष्टरूपभगवत्प्राप्तिरपि स्यादेव, सर्वेषां च

१ स्मार्तं धर्मं. २ दुर्बलत्वादेव. ३ तदभावार्थमिति. ४ धर्मेणेष्टसिद्धौ.

तत्करणेऽधिकारोऽपि स्यात्परं तदभावे तत्र धर्मपदप्रयोगो गौण एवेति भावः । हीति युक्तश्चायमर्थः, सर्वात्मकस्य भगवत एव सेवनमात्मधर्म इति । यद्वा, हीति युक्तश्चायमर्थः, यदन्यसम्बन्धरहितस्यैव भगवद्भजनस्यैव धर्मत्वम् । यतो भगवताप्युक्तं ' भक्त्या त्वनन्यया ग्राह्यः ' ' अनन्याश्चिन्तयन्तो मा'मित्यादिनेति भक्तानां भगवद्भजनमेव स्वधर्म इति स्वधर्मत्वेन भगवानेव सेव्यो नत्वन्यधर्मेषु मनो निवेशनीयमिति भावः ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपमुक्त्वा अर्थस्वरूपमाहुः एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

सदा एवं कर्तव्यं यथाग्रे निरूप्यते । तदेवाहुः **प्रभुरिति । प्रभुः** स्वामी भक्तानाम् । सर्वरूपश्चासौ सम्यगर्थरूपश्च यतः, तस्मात्**स्वयमेव करिष्यति ततः** कारणान्निश्चिन्ततां निश्चिन्तस्य भावं व्रजेदित्यर्थः । एवमेव कर्तव्यमिति । स्मेति प्रसिद्धिरुक्ता । अर्थः सर्वदा गोप्यो भवति, तद्रूपमेव गोपायति । **प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयं कर्तव्यं** रक्षणादिकं प्रभुरेव करिष्यति । **एवं सदा निश्चिन्ततां व्रजे**दित्यर्थः । यथार्थस्य रक्षार्थं स्वयं यत्नः क्रियते तस्य जडत्वादत्र प्रभोरेव तदुक्त्या यो गोप्योंशस्तं प्रभुरेव भावादिरूपं गोप्यं करिष्यतीति स्वयं निश्चिन्तो भवेदितिभावः । अत एवाचार्यैर्नवरत्ने उक्तं, ' चिन्ता कापी'त्यादि । यथार्थस्य सम्यग्गोपने कृत एव निश्चिन्तता भवेत्तथात्र तं भावमर्थरूपं बहिर्मुखादिचौरेभ्यो भगवान् स्वयमेव गोपायतीति सिद्धवत्कारेण **निश्चिन्ततां** व्रजेदित्युक्तम् । यथार्थस्य गोपनं सर्वेभ्यः क्रियते तथास्यापि भावस्यातिगोप्यत्वान्नोक्तं, परं निश्चिन्ततोक्त्या गुप्तत्वेनोक्तमिति भावः ।

यद्वा, **प्रभुः सर्वसमर्थस्ततः स्वयमेव कर्तव्यं करिष्यति, सदैवं** ज्ञात्वा **निश्चिन्ततां** व्रजेदित्यर्थः । यथार्थेनैव सर्वसामग्र्यादिकं भवति तथात्र प्रभुः स्वभोगयोग्यदेहयौवनादिसामग्रीसम्पादनं कर्तव्यत्वेनोच्यते तत्स्वयमेव करिष्यति । यतः **सर्व**पदेन भक्तानां सर्वेषां सम्यगर्थः स एवेति सदैवं तथा भवेदिति भावः । अयमेवार्थो रसाब्धिसुधाकरश्रीमत्प्रभुचरणै रससर्वस्वे निर्णीतः । ' विनैव समयक्रमं सखि तदा यदासीदतिस्फुटं नवलयौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम् । तदङ्गगुणो न तद्गतकृतोऽन्यदीयोपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटाक्षगोयं परम् ' ' वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वाच्यं सखि विग्रहाद्यशेषम् । रसरूपमितीन्दिरादुरापं रसमाधुर्यदुदारतो रसाब्धे'रित्यादिना । तेनार्थस्याधिदैवरूपायास्तस्या[1] यद्दुरापं तदर्थासाध्यं तु भवत्येव, भगवता च स्वीयेषु तत्संपाद्यते । तस्माद्भगवानेवास्माकमर्थरूपोऽस्ति, स एव सर्वं करिष्यतीति ज्ञात्वा,

१ लक्ष्म्याः.

एवं पूर्वोक्तसर्वात्मभावेन सदा भजनं कर्तव्यम्। ततः प्रभुरपि सर्वसमर्थस्तथैव करिष्यतीति भावः। ननु तथाकरणं व्रजवरकुमारिकास्वेव संभवति, तासां योग्यत्वादन्येषामयोग्यत्वात्कथमेवं बोधनमिति चेत्? सत्यं, तदयोग्यत्वं जीवानां, तथापि सर्वात्मभावेन तथा चेद्भजेत्तदा भगवदनुग्रहेण तथा भवेत्तदा भगवानपि कुर्यादेवेति भावः। अत एव पुष्टिसरसिजमार्तण्डायितचरणाचार्यैरेव भ्रमरगीतविवरणे प्रकटीकृतं 'तद्दूरापत्वेपि तदाशया तद्भजनमेव कार्य'मित्युक्तम्। तदप्राप्तिश्चेत्स्यात्तदा 'तदाशये'ति नोक्तं स्यात्। तथा च श्रीगोपीजनप्रेमकुमुदबन्धुश्रीविट्ठलनाथैरपि विद्वन्मण्डने रससर्वस्वे चालेखि, 'सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति तदा भगवानप्यङ्गीकरोत्येवे'ति। 'यद्वानङ्गे'त्यस्मिन्पद्येपि 'यस्मिन्महानुग्रहस्तस्मिन्घोषनितम्बिनीत्वमचिरात्कर्त्ता प्रियः प्रायश' इति। तस्मात्तदनुग्रहेण तथाभवतीति भावः। अत एव यदुकुलरत्नाकरेन्दुना 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्युक्तम्। यद्वा, स्वयं कर्तव्यं भजनादिकं व्रजसुन्दरीषु समर्थो हि प्रभुः करिष्यत्येवास्मद्दर्शनार्थम्। सदा एवं निश्चिन्ततां व्रजेत् तत्प्रकारकभगवल्लीलादर्शनार्थं चिन्ता न कार्या। प्रभुः स्वत एव करिष्यतीति भावः। स्मेति प्रसिद्धिः। यतः प्रभुणैवोक्तं 'अहं भक्तपराधीन' इति। तदधीनत्वेन तन्मनोभिलषितकरणं स्वत एव सिद्धम्। हीति निश्चयेन युक्तश्चायमर्थः। यतो भगवदर्थं 'सन्त्यज्य सर्वविषया'नित्यादिवाक्ये त्यजन्ति तेषां मनोरथपूरणं च भगवता कर्तव्यमेव। अत एव भगवतैवोक्तं 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहम्' इत्यनेन। भरणकरणोक्त्या यथा तेषां स्वलीलादर्शनं भवति तथैव कृत्वा स्वलीलायामेव स्वरूपात्मिकायां स्वस्मिन्नेव स्थापयामीति भावः। अर्थेनैव स्वमनोरथाभिलाषो भवति, अन्यथा तु जलतरङ्गवदुद्भूतदीनमनोरथापूर्तिरेव सदा, तथात्र श्रीमत्प्रभुचरणसेवनेनैव भक्तमनोरथपूर्तिरिति भक्तानामर्थरूपोपि भगवानेव सेव्य इति भावः। यथार्थं विना लौकिकरमणादिकं भोगश्च न सिध्यति तथात्रार्थाधिदैविकलक्ष्मीप्रवेशं विना भगवद्रमणभोगौ च न सम्भवतः। सा सम्पत्तिरपि स्वस्मिन् स्वत एव सेवनसन्तुष्टः करिष्यत्येव प्रभुस्तदा श्रीमदनुग्रहेण तत्प्राप्तिस्तेन च तौ संभवेताम्। भगवदाज्ञयैव भगवदेकशरणायास्तस्याः प्राप्तिरिति भगवानेवार्थरूपः। अत एव श्रीगोकुलनाथवागधिपतिश्रीमत्प्राणेश्वरैः फलप्रकरणे 'सर्वत्र तासु सा भगवदाज्ञया निविष्टे'ति। अस्यार्थस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्सर्वसमर्थ इतिपदेन परोक्षेणैव गुप्ततया प्रभुचरणैः प्रकटीकृतमित्यलं लेखनेन। तच्चरणाब्जमकरन्दपानमत्तानां हृदि प्रभुमुखेन्दूदयेन स्वत एव भावाब्धिवीचिप्रचारो भविष्यतीति भावः ॥२॥

एवमर्थस्वरूपमुक्त्वा कामस्वरूपं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीशेति।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

श्रीगोकुलाधीशः सर्वात्मना यदि हृदि धृतस्ततो लौकिकैः लोकसम्बन्धिसुखैः **वैदिकैरपि** वेदोक्तकर्मजन्यैः स्वर्गादिसुखैरपि **किमपरमस्ति ?** न किमपीत्यर्थः । **त्वं ब्रूहि** । स्वं मानसमेव साक्षीकृत्योच्यते । यदीतिपदेन कस्यचिदेव परमभाग्यवतः कृतपुण्यपुञ्जस्याग्निकुमारीणामिव भावो भवतीति दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते । **गोकुलाधीश**नाम्ना भगवतस्तदधीनत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वःस्वामित्वाभिमानिभिरपीन्द्रादिभिर्भगवान् तत्पतित्वेनाभिषिक्तो, भगवन्मनोनुवृत्तिज्ञानेन । एतदेवोक्तं 'इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य स' इति। गोगोकुलोक्त्या गोप्यो, गोपा, गावश्चोच्यन्त इति भावः । तेन तासामधीशोऽतिरसिकः प्रेमरसज्ञश्च । अन्यथा पूर्णपुरुषोत्तमः कथं गोपीनां पशुतुल्यानां स्वयं प्रभुत्वमङ्गीकुर्यात् । तासां केवलं प्रेम्णैवाङ्गीकारात्स चेद्धृदि तद्योग्यस्वरूपभावेन धृतस्तदा तथैवाङ्गीकुर्यादेवेति गोकुलाधीशनाम्ना द्योत्यते । **सर्वात्मना** सर्वथा सर्वभावेन कामभावेनेति यावत् । अत्र सर्वात्मपदं कामपरमेव । यथा व्रजभाग्यरूपाणां सर्वात्मभावः कामभावात्मक एव, अत एवोक्तं 'गोप्यः कामा'दिति । तथास्मिन्नाचार्यप्रकटितपुष्टिमार्गे तादृक्प्राप्तिरेवोच्यते । स एव भाव उपदिश्यते । ता एव च गुरव इत्याचार्यैरेवोक्तं संन्यासप्रकरणे 'गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तदि'ति । तेन सर्वात्मना कामभावेनेति भावः । अस्यात्यन्तं गोप्यत्वात्स्पष्टतया नोक्तम् । एवं प्रकारेण चेद्धृदि स्वयं धृतः । स्वधारणोक्त्या बलात्कारेणैव 'मैवं विभोऽर्हती'त्यादिरीत्येति भावः । तथा चेद्धृतस्तदा लौकिकैः पतिभिः वैदिकैः स्वर्गादिभिः, पुत्रादिभिर्वाऽपरं किं ? न किमपीत्यर्थः । अत एव लौकिकवैदिकत्यागपूर्वकं कामभावेन भजनं श्रीव्रजनाथप्राणवल्लभाभिरेवोक्तं 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तवे'ति, 'पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम्' इत्यादिभिस्त्यागमुक्त्वा पश्चाद्भजनार्थमुक्तं 'तन्नो निधेही'त्यारभ्य 'तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणा'मित्यादिना । भगवतापि तथैवाङ्गीकाराज्ज्ञायते चास्यैव भावस्य प्राबल्यम् । तस्मादपरं न किमपीति भावः । त्वया चेज्ज्ञायते वा किमप्यपरं तदा ब्रूहि । यद्वा, गोपदमिन्द्रियवाचकं, तेनेन्द्रियकुलस्य प्रभुः **सर्वात्मना** पूर्वोक्तकामभावेन **हृदि** मनसि सर्वेन्द्रियाधिष्ठातरि यदि धृतस्ततो लौकिकैः पतिभिः किं ? न किमपीत्यर्थः । अत्रायं भावः । यदि भगवान् धृतस्तदा सर्वाणीन्द्रियाणि भगवत्पराणि भवन्ति, तदैव च जन्मेन्द्रियसाफल्यम् । तदेवोक्तं व्रजवरवरणीयाभि'रक्षण्वतां फल'मितिपद्ये । श्रीमदुद्धवैश्च 'किं ब्रह्मजन्मभि'रिति तासां भावदर्शनेनान्यजन्मवैफल्यमुक्तम् । तस्मादेवं यदि प्रभुर्धृतस्तदाऽपरं लौकिकैः पतिभिः किं भविष्यति न किमपीति भावः । वैदिकैरिति पतिविशेषणम् । वेदोक्तैरपि लौकिकैः किमिति । अयमर्थः । वेदे पतिभजनेन मोक्षः स्यादित्युक्तं, तत्तु संप्राप्तदेहेन्द्रियाणामसम्बद्धतरम् । अत एवोक्तमाचार्यैः 'इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोपि नान्यथा । यथान्धकारे नियता स्थितिर्नाक्ष्णोः फलं भवेत् । एवं

मोक्षोपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि'। तस्मात्तैः किं ब्रूहि ? पूर्वपक्षिणं प्रत्युच्यते—अपरमपि किं तैरिति जानासि चेत्तदा ब्रूहि। ननु भगवदप्राप्तिसमये लौकिकेष्वेव संबन्धात्कामस्य च बलिष्ठत्वात्कदाचित्तेषु मनश्चलति तदा तत्कृतमप्यकृतं भवति ततो वेदानुसारेणैव करणमुचिततरमिति चेत्। न। भगवन्निवेशितमनसां सर्वथान्यत्र कामो न संभवत्येवेति श्रीव्रजकुमारिकाकामपूरणपारिजातचरणेन श्रीनन्दकुमारेणवोक्तं 'न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते' इति। यद्वा, लौकिकैरपि दृश्यादिगुणैरपि, सर्वात्मना कामभावेन वा वैदिकैर्व्रजेन्द्रादिज्ञ्रुखालङ्करणमुखचन्द्राभिरुक्तधर्मैः 'चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जे'त्यादिभिर्यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतस्ततोऽपरं किं, न किमपीति भावः। एवं सर्वप्रकारैरपि कामभावेन प्रभुरेत्र सेव्य इति भावः॥ ३॥

कामस्वरूपमुक्त्वा मोक्षस्वरूपमाहुः ततः सर्वात्मनेति।

ततः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः।

स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः॥ ४॥

ततः कामभावात्मकभक्त्यनन्तरम्, पुनः सर्वात्मना सर्वात्मभावेन, शश्वत् निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं तथैव भजनमपि न त्याज्यमिति मे मम मदीया मतिरित्यर्थः। अत्रायमाशयः। कामभावेन भगवत्सम्बन्धानन्तरं तत्सबन्धस्वभावमर्यादाजनिततुल्यत्वप्रमदात्वमदेनान्यथाभावे सति मानादिना दोषभावेन तद्भावाच्च्युतिः स्यात्। ततः सर्वात्मभावेन भजनमेव कार्यमिति भावः। शश्वदितिपदेन क्षणमप्यन्यथाकरणे सर्वथाऽसुरप्रवेशः स्यादिति ज्ञाप्यते। गोकुलेश्वरनाम्ना यथा तेषां सर्वभावप्रपत्त्या सन्तुष्टश्चातुर्यादिरहितेष्वपि स्वामित्वमङ्गीकृतवान्, तथात्रापि तवापि करिष्यतीति ध्वन्यते। पादेषु द्वन्द्वकथनेन श्रीस्वामिनीपादसाहित्यं ज्ञाप्यते। स्मरणपदेन स्मरणं चेतसो धर्म इति चित्ते भगवद्विप्रयोगसमये स्मरणमिति भावः। अन्यथा तद्विप्रयोगस्यातितीक्ष्णत्वेन जीवनमेव न स्यादिति भावः। भजनं सेवा, सापि निरन्तरं तथैवेति भावः। चकारेण भजनं चित्तपूर्वकमेव कर्तव्यमिति भावः। अपिशब्देन भगवान् भजतु वा मा भजतु, स्वस्य भजनीय एवेति भावः। अत एव श्रीगोकुलाधीशरतिमार्गाब्जमार्तण्डायितपादपद्मैः श्रीविट्ठलनाथैरगादि, 'मारणे वरणे वापि दासीनां नाप्रभुर्गतिरि'ति। अयमेवार्थः स्वयं न त्याज्यमिति स्वकरणकात्यागोक्त्या ज्ञाप्यते इति भावः। मे मतिरिति स्वमतिकथनेन स्वानुभवः प्रदर्शितः। भक्तिमार्गे भक्तिरेव परमपुरुषार्थः। मोक्षादप्यधिकत्वं भक्तेः सिद्धमेव। तस्मात्पुष्टिमार्गे मोक्षरूपत्वं च भजनस्यैवेति भजनमेव निरूपितम्। भक्तेर्मोक्षाधिकत्वं तु श्रीभागवते बहुधैवोक्तम्। तथा हि 'सालोक्यसार्ष्टिसा-

१ भजतु वा मा भजतु इति।

मीप्यसारूप्ये'त्यारभ्य 'विना मत्सेवनं जना' इत्यन्तं; 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति च । 'वीक्ष्यालकावृते'त्यारभ्य 'भवाम दास्य' इत्यन्तेन पद्येन च । तेन भजनं सेवा मोक्षाधिका सैव कर्त्तव्येति भावः । मोक्षनिरूपणे भजनस्य स्वकरणकात्यागोक्त्या पूर्वोक्तधर्मादित्रयकरणेन भगवान् स्ववशे भवतीति ज्ञाप्यत इति भावः । एवं मोक्षस्वरूपनिरूपणे स्वमतित्वकथनेन स्वीयानामेव कर्तव्यमिति भावो ज्ञापितः ॥ ४ ॥

इति श्रीगोकुलाधीशवागधीशमुखच्युतम् ।
स्वमार्गधर्मार्थकाममोक्षाणां रूपमद्भुतम् ॥ १ ॥
तत्पादपद्मकृपया विवृतं हि यथामति ।
तेनाचार्या मयि ज्ञात्वा स्वीयतां कृपयन्तु वै ॥ २ ॥
यत्पदाब्जमरन्दालिभावस्तुच्छीकरोति वै ।
मुक्तिं तच्चरणाम्भोजरेणुर्मह्यं प्रसीदतु ॥ ३ ॥
श्रीविट्ठलपदाम्भोजरेणुसङ्काङ्क्षिणा मया ।
स्वाचार्योक्ता चतुःश्लोकी निर्णीतेयं यथामति ॥ ४ ॥

इति श्रीव्रजवधूप्राणेशपादपद्मात्मकपुष्टिमार्गचकोरनेत्रानन्दश्रीवल्लभाचार्योक्तचतुःश्लोकीविवृतिर्भावरसदीपिका

श्रीश्यामलतनुजव्रजराजकृता

सम्पूर्णतामगात् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीवल्लभप्रकटितप्रकाशसमेता ।

श्रीमद्वल्लभनाथचरणसरोरुहरेणुभ्यो नमो नमः ।

श्रीकृष्णाऽऽस्याचार्यवर्याङ्घ्रिपद्मरेणून्नत्वा भक्तितो यद्वचोर्थाः ।
दुर्विज्ञेया यत्प्रसादं विनातस्तद्वाक्यार्थं तत्प्रसादाद्विवत्रे ॥१॥
लोके पदार्थाश्चत्वारो धर्मार्थस्मरमुक्तयः ।
स्मृत्युक्तसाधनैर्लभ्याः पूजामार्गानुसारतः ॥ २ ॥
तत्र प्रतिज्ञा नो मुक्तिर्विना ब्राह्मणदेहतः ।
भूतशुद्ध्या विनिर्वाहः साङ्गोपाङ्गः स्वमन्त्रतः ॥ ३ ॥
चेत्तदाप्यक्षरप्राप्तिरूपा मुक्तिर्भवेत् क्वचित् ।
अतो निःसाधनानां यद्वृथा जन्म तदा भवेत् ॥ ४ ॥
तदर्थं श्रीहरिः साक्षात्स्वास्यवह्निं स्ववाक्पतिम् ।
चकार प्रकटं लोके श्रीवल्लभमिलातले ॥ ५ ॥
तैरेव श्रीमदाचार्यैः पुष्टिमार्गानुगामिनाम् ।
स्वसिद्धान्तावबोधार्था चतुःश्लोकी निरूपिता ॥ ६ ॥
यस्याः पूर्वपदार्थेभ्यः पृथग्धर्मादितुर्यकम् ।
सत्वरं बुध्यते तस्या विवृतिः क्रियते मया ॥ ७ ॥

श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां स्वमार्गीयपुरुषार्थचतुष्टयज्ञापनार्थं स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं निरूपयितुकामास्तत्र प्रथमं स्वधर्माचरणरूपं प्रथमं पुरुषार्थमनुष्टुप्छन्दसाहुः **सर्वदा सर्वभावेनेत्यादि** ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

व्रजाधिपः पूर्णपुरुषोत्तमः सच्चिदानन्दो भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । पुष्टिमार्गीयैरित्यध्याहार्यम् । तदेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः श्रीभागवतदशमस्कन्धे जन्मप्रक-

रणविवरणे 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले । अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव ही'त्युक्तेर्निःसाधनानां कृते भगवतः पुरुषोत्तमस्य प्रादुर्भावः सिद्धः । स एव निःसाधनैर्जीवैर्दैवसृष्ट्युत्पन्नैः सेव्य इतिभावः । अथ स तैः कथं सेवनीय इत्याहुः सर्वभावेनेति । सर्वैर्देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिभिः कृतो यो भावः सर्वात्मभावस्तेन सेव्यः । एतदुक्तं भवति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणस्त्रीपुत्रधनगृहादिकं सर्वं भगवत एव न ममेत्येवंभूतो यो भावः स संसारनिवर्तकः, तस्मिन् सति जीवे निश्चिन्तता भवति । एवं सति मुक्त एव भगवन्मयो भवति । तदुक्तं भक्तिवर्द्धिन्यां ' गृहस्थानां बाधकत्वमनात्मत्वं च भासते । यदा स्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि' । तेन सर्वात्मभावोयमेव दैवजीवस्य मुख्यो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभागवते एकादशस्कन्धे 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा' । नन्वयमपि सर्वथा धर्मान्तरवदेककालीनो वैकदेशीयो धर्मो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः नान्यः क्वापि कदाचनेति । अन्योस्मदुपदिष्टधर्मात्पुष्टिमार्गीयाद्विरुद्धः पूजामार्गीयो यो धर्मः स न वैष्णवानां कार्यसाधकः, किन्तु बाधकः विभूतिपर्यवसायित्वात् । क्वशब्देन देशकालयोरपि धर्मविपर्यासौ दृष्ट्वा तत्राप्ययमेव धर्म आत्मीय इति मन्तव्यम् । कदाचनेतिशब्देन कालान्तरेप्यस्य धर्मस्य त्यागो न विधेय इतिभावः । सर्वदेति सर्वकालं निरन्तरं भजनीय इत्यर्थः ॥१॥

एवं प्रथमपुरुषार्थं पुरुषोत्तमसेवनरूपं पुष्टिमार्गानुसारिधर्मं निरूप्यातः परं द्वितीयपुरुषार्थमर्थरूपं निरूपयन्तीत्याहुरेवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवममुना प्रकारेण स्वधर्माचरणरूपे प्रथमपुरुषार्थे सम्यक्तया निर्णीते तदनन्तरं विश्वासयुक्तहृदयेन स्वनुष्ठिते च सति, कालानवच्छेदेन स्मर्तव्यः । वैष्णवैरिति शेषः । हीति निश्चितम् । सतां वैष्णवानामैहिकं पारलौकिकं च सर्वकार्यं स्वयमेव विनैव प्रार्थनेन करिष्यति, सर्वथा सम्पादयिष्यति स्म । कुतः स प्रभुरिति । यतोसौ सर्वसमर्थः स्वतन्त्रश्च । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिरेव । अतो वैष्णवानां चिन्ताकरणं व्यर्थमेवेतिभावः । उक्तं च 'भोजने छादने चिन्तां वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः । योसौ विश्वम्भरो देवः स किं भक्तानुपेक्ष्यत' इति । अतोत्र भगवद्भक्तस्तेन भगवदीयानामैहिकामुष्मिकमनोरथानां भगवतः स्वयमेव कर्तव्यरूपेण हेतुना निश्चिन्ततां व्रजेत् प्राप्नुयादित्यर्थः । यथोक्तं दशमस्कन्धे 'तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो' इति ॥ २ ॥

एवं भगवत्प्रमेयबलं वैष्णवानां समस्तकार्यसाधकमर्थरूपं द्वितीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं कामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूपयन्ति यदीति ।

१०८८८०

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

हे मनुज यदि स्वहृद्यन्तःकरणे सर्वात्मना सर्वात्मभावेन श्रीगोकुलाधीशः प्रभुः स्थापितस्तदा ततः श्रीगोकुलाधीशात्पूर्णपुरुषोत्तमादपरमन्यत्सर्वस्मादत्युत्कृष्टं भक्तानां सर्वकामपूरकं वस्तु किमप्यस्ति तर्हि ब्रूहि कथय । लौकिकैर्लौकिकसाधनसिद्धियुक्तैर्वचनैस्तथा वैदिकैर्वैदिकयागादिसाधकवचनैर्निर्द्धारितफलं मुक्तिसाधकं मुमुक्षूणां कामपूरकमपीदमेवेतिभावः । उक्तं च श्रीमदाचार्यचरणैरन्तःकरणप्रबोधे 'अन्तःकरण मद्वाक्यं सावधानतया शृणु । कृष्णात्परं नास्ति दैवं वस्तुतो दोषवर्जितम्' । किञ्च । 'एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव । मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवे'ति । अर्थाद्भगवत्प्राप्त्यर्थं भगवदीयानां भगवत्स्वरूपसेवनमुपदिष्टं प्राचीनैर्भगवदीयैर्नारदाद्यैर्मुनिभिः । यदि स एव हृदये स्थापितो निविष्टस्तदा तस्य वैष्णवस्य सेवाफलं किमपरमन्यद्दृष्टिप्राप्तव्यं, न किमपरमन्यदपीति सिद्धान्तः ॥ ३ ॥ एवं कामरूपं तृतीयं पुरुषार्थं निरूप्यातः परं चतुर्थं मुक्तिरूपं पुरुषार्थमुपदिशन्ति—अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद् गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

अतः परं श्रीगोकुलेश्वरस्य स्वहृदि स्थापनानन्तरं मुक्तिसाधनं निर्दिशन्त आहुः श्रीगोकुलेश्वरपादयोः स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यम् । इतीति समाप्तौ । यथा औषधसेवनात्सुखीभूतस्यापि पुनरौषधसेवनं पुनर्व्याध्यनुत्पत्तिकरं भवति, तद्वदत्रापि भगवत्प्राप्तौ सत्यामपि पाञ्चभौतिकदेहभृतो जीवस्यासुरादिसङ्गादासुरावेशसम्भावनायां तदनुत्पादकं साधनं कर्तव्यमेव वैष्णवेनेत्यर्थः । अतोत्रेदमौषधवत्सर्वथा न त्याज्यं भगवतः स्मरणं तथा भजनं चेत्यर्थः । स्मरणं त्वन्तःकरणमलापहारकं जीवस्य । भजनं भगवत्सेवारूपं शरीराङ्गीकारज्ञापनार्थम् । यद्यपि शरीरत्यागानन्तरमन्यशरीरं प्राप्य भजनानन्दप्राप्तिरूपं मुक्तिफलं भविष्यति परन्तु तदपि फलमनेन देहेन भगवत्सेवाकरणादुत्पन्नमस्ति तेनास्यैव रक्षार्थं निरूपितम् । भगवता दैवजीवोद्धारार्थं स्ववागीशरूपः प्रकटीकृतस्तेनोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्मे मतिरिति । भगवदीयेषु स्वकृपाख्यापनार्थमिति दिक् ॥४॥

इति श्रीकृष्णवागीशसिद्धान्तस्य प्रकाशिका ।
चतुःश्लोकी प्रसादेन तस्यैव विवृता मया ॥ १ ॥

इति श्रीमत्पितृचरणैकतानश्रीवल्लभविरचितः

चतुःश्लोकीप्रकाशः समाप्तः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुःश्लोकी ।

विवृतिसमेता ।

नमः श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जनखेन्दवे ।
धर्मार्थकाममोक्षार्थं सेव्याय स्वजनैः सदा ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे शरणागतिं निरूप्य शरणागतानां स्वमार्गीयप्रमाणादीन् धर्मादींश्चोपदेष्टुं पूर्वं धर्मं निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदा सर्वस्मिन्काले । एतेन निरोधलक्षणोच्यमाना सर्वेन्द्रियैः सेवा सूचिता । फलरूपा मानसी वा, अन्यथा कालापरिच्छेदनासम्भवात् । सर्वभावेनेति । सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिकया प्रवृत्तिः सर्वभावः । 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिका' इतिश्लोकोक्तवत् । 'तस्मात्सर्वात्मना नित्य'मिति नवरत्नवाक्याच्च । यद्वा, पतिपुत्रादिभावेन । व्रजस्य निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः । अत एवावश्यं सेवनीयः । स्वस्यात्मनो जीवमात्रस्य अयं मुख्यो धर्मः । अन्ये त्वेतदङ्गभूता इत्येवकारः । धर्म इति ' पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्म' इतिकारिकोक्तो विध्युक्तः । विधिस्तु नारदीये 'प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः' । एतदेवोक्तं भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपतिभजनव'दित्यादि । हीति युक्तोयमर्थः । अन्यो देवतान्तरभजनरूपो धर्मः, क्वापि कस्मिन्नपि देशे, कदाचन कस्मिन्नपि काले न भवति । एवकारस्तु अयोगव्यवच्छेदकः । अग्रिमे 'ब्रूही'तिपदादत्र हे अन्तःकरण हे भक्त इति वाऽध्याहार्यम् ॥ १ ॥ एवं व्रजाधिपतिभजनरूपं 'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्म' इतिवाक्योक्तं धर्मं सप्रमाणं निरूप्य प्रमेयमर्थरूपं भगवन्तं निरूपयन्ति एवमिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

देवतान्तरभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवद्भजनं कुर्वतां पुसां, स्मेति प्रसिद्धौ । यत्कर्तव्यमर्थादिसम्पादनं तत्सर्वं प्रभुः स्वयमेव करिष्यति । स्वकर्तव्यमिति पाठे स्वैः कर्तव्यम् । शेषं पूर्ववत् । भगवतः स्वयमेव कर्तव्यत्वे प्रकारबोधनायाहुः प्रभुरिति । प्रकर्षेण

भवति, स्वयमेव भक्ताभिलषितवस्तुरूपो भवति । यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोः कृष्यादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश । अत एव 'यद्यद्धिये'तिवाक्यम् । ननु सर्ववेदप्रतिपाद्यो भगवान्भक्ताभिलषितरूपमुच्चावचत्वं कथं भजत इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति । सर्वेषूच्चावचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो भावो यस्य । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगवत्त्वात् । हि युक्तोयमर्थः । तेन भगवतः सर्वसमर्थत्वेन निश्चिन्ततां व्रजेत्प्राप्नुयात् । विधौ लिङ् ॥ २ ॥ एवं'मर्थो हरिरेव हि' 'प्रमेयं हरिरेवैक·····' प्रमेयं हरिं निरूप्य सकामं साधनदशां प्राप्तं हरिं निरूपयन्ति यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभत्वमुक्तम् । अत एव दिदृक्षा । श्रीयुक्तो गोकुलाधीशः । 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात्ताभिर्युक्तः कामरूपः हृदि धृतः, हृच्छयः कृतः । तत्रापि सर्वात्मना सर्वेन्द्रियैः 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिनिबन्धवाक्यात् । यद्वा, श्रीभिर्गोपिकाभिर्युक्त इत्युक्त्या साधनं निरूपितम् । 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च त'दितिवाक्यात् । ततः साधनसहितकामरूपहरेर्हृदि धारणादपरमुत्कृष्टं स्वस्तिपरं किं स्यात् । एतादृशं किमपि न । अस्ति चेद्ब्रूहि । लौकिकैरित्युद्यमादिभिः । वैदिकैरिति यज्ञादिभिः साधनैरपि ॥ ३ ॥ एवं हरेर्दिदृक्षारूपं कामं साधनं निरूप्य फलं मोक्षं निरूपयन्त्यत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशधारणादन्यत्साधनं नास्ति, अतः सर्वात्मना देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गोकुलेश्वरपादयोः गवां कुलस्य 'कुल संस्त्याने बन्धुषु चे'ति धात्वर्थात्समूहस्य, गोबन्धूनां गोपगोपीनां, गोकुलग्रामस्य वा ईश्वरस्य नियामकस्य, पादयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं तनुजवित्तजमानसप्रकारैः परिचरणं न त्याज्यं, अन्यत्यागपूर्वकं सादरं सर्वथा विधेयम् । चकारः अयोगव्यवच्छेदकः, अनुक्तश्रवणकीर्तनसमुच्चायकश्च । अपिः संभावनायाम् । त्यागसम्भावनैव नास्ति । इति एवंप्रकारिका मम मतिः । मन्मतेः पर्यवसानमत्रैव । इदमेव फलम् । मोक्षश्चायम् । 'मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुव्रमि'तिवाक्यात् । 'ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यमि'ति वृत्रासुरोक्तेश्चेति दिक् ॥४॥

एवं श्रीवल्लभाचार्या धर्मार्थेच्छामृतान्निजान् ।
लोके प्रदर्शयामासुः प्रमाणादींश्च येद्यशः ॥ १ ॥

इति विवृतिः समाप्ता ।

---

१ एतावत्येवोपलब्धा ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीमथुरानाथकृतव्याख्यानान्विता ।

श्रीहरिवागीशो विजयतेतराम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाधीशपादाब्जयुगलं मया ।
क्रियते तच्चतुःश्लोकीव्याख्यानं विदुषां मुदे ॥ १ ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तममुखारविन्दाधिदैविकानन्दमयाग्निस्वरूपश्रीवल्लभाचार्यचरणाः परमकारुणिकाः स्वान्तःकरणोपदेशद्वारा स्वसमीपस्थान्तरङ्गभक्तोपदेशव्याजेन वाखिलस्वकीयनिरुपधिदुःखप्रहरणेच्छया स्वप्रकटितभक्तिमार्गे श्रीकृष्ण एव धर्मादिचतुष्टयपुरुषार्थरूप इति तानुपदेष्टुं शिक्षितुं च तावच्छ्लोकैरेवैतद्धर्मादीनुपदिशन्तस्तत्रापि 'तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ती'त्यादिश्रुतिभिर्मर्यादायामपि तत्परमोत्कर्षत्वं यत्र, तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गेतत्परमोत्कर्षत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायमतमपि सूचयन्तो, भजनरूपे धर्मे क्रियमाण एव तदर्थादित्रितयं सेत्स्यतीति न तदर्थं पृथगायासः कार्य इति मार्यादिकतच्चतुष्टयतो भक्तिमार्गीयतच्चतुष्टये वैलक्षण्यमतिसौख्यमिति च ध्वनयन्तस्तच्चतुर्षु च सर्वत्र प्रथमं धर्म एवोद्दिष्ट इत्यत्रापि तावदादौ तमेव दृढयन्तो निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सावधानतया श्रवणार्थमाभिमुखीकरणेन हे अन्तःकरण! हे भक्त! इति वा सम्बोध्य **सर्वदा** सर्वस्मिन्काले **सर्वभावेन व्रजाधिपो भजनीय** इत्यन्वयः । भगवदीयेन त्वयेति शेषः । उपदेश्योद्देशाश्रवणतस्तथासम्बोधनं वक्तव्यमन्यथोत्तरे 'ब्रूही'ति पदं न सङ्गच्छेत । आसुरप्रवेशाभावाय **सर्वदेति** कालापरिच्छेद उक्तः । **सर्वभावः** सर्वेषां भावः पतिपुत्रधनादि सर्वं प्रभुरेवेति । अत एव पुष्टिश्रुतिरूपाभिस्तामसप्रकरणीयफलप्रकरणे 'अस्त्वेवमेतदि'त्यत्र तथैव गीतं 'प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति । एतदर्थस्तु 'तत्कस्यचित्प्रियो देह' इत्यारभ्य 'भगवत्सेवैवोचिते'त्यन्तं तद्वाक्याशयेन प्रभु-

चरणैस्तथैव निरणायीति तत एव विभावनीयः। यद्वा, सर्वेषु पदार्थेषु भावो भगवत्सम्बन्धित्वभावनं, तेनेत्यर्थः। अत एव वृत्रासुरेणापि तथा प्रार्थितं 'त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयादि'ति। अथवा सर्वभावः सर्वात्मभावः, तेन तथेत्यर्थः। आत्मपदमन्तरेण कथनं तु 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः' 'परोक्षं च मम प्रियमि'तिव्याहारतः परोक्षकथनाभिप्रायेण। स्वरूपं तु सर्वेषामिन्द्रियाणामहमहमिकया निरुपधिभगवत्प्रवृत्तिः। विशेषतो जिज्ञासायां तु विवेचितोऽस्मत्प्रभुचरणैरणुभाष्यतृतीयाध्यायतृतीयचरण इति सुधीभिस्तत एव परिभावनीयः। तदधिकरणरूपास्तु व्रजे रासमण्डलमण्डना एवेति न तद्भावाधिष्ठानान्वेषणप्रयासः। सर्वभावेनेत्यत्र हि करणे तृतीया, तद्धि व्यापारवत्कारणं, व्यापारस्तु 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्'। तथा च सर्वात्मभावजन्यफलं भजनानन्दानुभवस्वरूपं, तत्तु रसात्मकप्रभुस्वरूपात्मकमेव। 'रसो वै स' इतिश्रुतेः। मध्ये रमणमवान्तरव्यापारः। अत एवोक्तं फलप्रकरणारम्भे तथैव प्रभुचरणोक्तिरुभयत्र। 'पञ्चधा रमणं मतं' 'ततो रूपं प्रतिष्ठितम्'। 'हरिप्रियास्विति शेष' इति। अत एतद्रमणस्य तज्जनकत्वम्। एवं चोक्तप्रकारेण भजने फलाभावशङ्का निराकृता। करणं तु फलवन्न तु फलात्मकं, तेनास्य साधनत्वं न तु फलरूपत्वमिति पूर्वपक्षिमनःकलिलतां व्रजाधिपपदेन निरस्यन्ति। व्रजस्य 'अह्नयापृतं निशि शयानमतिश्रमेणे'तिवाक्यान्निःसाधनस्याधिपः प्रभू राजवन्नियामकः, 'अनन्यगोकुलस्वामिफलदाता फलात्मक'श्चात एव 'निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुल' इति श्रीमदाचार्यचरणोक्तिरपि। स एव भजनीयः सेव्यो नान्यस्तदंशः कलादिर्वेत्यर्थः। एवञ्च सतीदं भजनं फलरूपं साधनरूपं च। यथा चाखण्डभूमण्डलाखण्डलस्य हि हेममणिमाणिक्यमयरुचिरपात्राणि, कोशविशेषे सङ्ग्राह्याणि व्यवहार्याणि च तान्येव। यतस्तस्यैव सर्वाधिकैश्वर्यत्वात्। तेषामपि तत्तज्जातीयेभ्यस्तथात्वात्तथात्रापि। न हि ततोपि जीवमात्रनियामकोऽपरोऽस्ति येन सोपि नियम्यः स्यात्। अतो भक्तिमार्गे सकलसाधनमूर्धन्यमेव साधनं सकलफलमूर्द्धन्यमेव फलमिति नानुपपत्तिः काचित्। किञ्च, प्रामाण्यापेक्षायामाप्तवाक्यं शब्द एव प्रमाणम्। आप्तत्वं तु यथाभूतार्थोपदेशकर्तृत्वम्। प्रकृते तादृङ्महानुभावाः श्रीमदाचार्यचरणा एवेति नेतरप्रमाणाकाङ्क्षा। युक्तं चैतत्। न हि साक्षात्पुरुषोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृरूपानन्दमयाग्निस्वरूपादितरः कश्चन तथाभवितुमर्हतीत्यलं विशेषजल्पनेन। अत एवा'चार्यं मां विजानीयादि'ति भगवदुक्तिरपि। वस्तुतः पुरुषोत्तमा एव श्रीमदाचार्याः, तत्त्वं च कस्यचिद्भक्तविशेषस्य तद्भक्त्युद्रेकदशायामेवानुभूतं भवति, अनुभूतं चासकृत्तादृशैः। अत एव वल्लभाष्टके 'अनुभवनिगमाद्युक्तमानै'रित्यत्र श्रीगोकुलनाथचरणैर्विविच्य तेषु तथात्वं निरणायि। एवञ्च तादृगाचार्यवचनानि श्रुतिरूपाण्येव। 'निःश्वसितमस्य वेदा' इतिश्रुत्या भगवन्निश्वासरूपस्य तस्योक्तहेतोस्तत्रैव संभ-

वान्न तच्छङ्कागन्ध इति दिक् । प्रस्तुतं वदामः । व्रजपदं तन्निष्ठपदार्थमात्रोपलक्षकमिति तत्रत्याः सर्व एव भूमियमुनापुलिनाद्रिनिकुञ्जगह्वरवृक्षलतापक्षिगोगोपालगोपीजनमृगादयो लक्षिताः । अत एव 'धन्येयमद्य धरणी'त्यादि भगवता गीतम् । किञ्चात्र भजनीय इति विधिस्तत्राप्यपूर्वनियमविधी तु न सम्भवतस्तत्तल्लक्षणाभावात् । तथा हि नहीश्वरभजनमप्राप्तं, न वा तद्भजनं पाक्षिकमिति नोभयलक्षणावसरः । अत'स्तत्र चान्यत्र च प्राप्त' इतिलक्षणः परिसंख्याविधिरेवायं पारिशेष्यादिति सिद्धम् । एवं च तदकरणेऽपराधरूपप्रत्यवायोपि सूचितः । यथा मर्यादायां तदकरणे प्रत्यवायस्तन्मार्गीयफलाभावश्च, तथात्रापि पुष्टिमार्गीयाचार्यनिदेशोल्लङ्घनेऽपराध एतन्मार्गीयफलाभावश्चेतिभावः । ननु यत्र रागतः प्रवृत्तिस्तत्रैव स, अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति तार्किका इति चेत्, न । तथालक्षणस्यानुपलब्धेर्विनिगमकाभावाच्च । यद्वा, मास्त्वयं प्रमाणवृत्तान्तः, प्रमेयपद्धतौ विधेरनियामकत्वात् । वस्तुतस्तु आवश्यकार्थेऽनीय 'आवश्यकाधमर्ण्ययोः' 'कृत्याश्चे'त्यनुशासनात् । तेन सदानन्दरूपत्वाच्छ्रीगोकुलाधिपतिरवश्यमेव भजनीय इति भावः । अपरञ्च, व्रजधातोर्गमनार्थकत्वेन व्रजतीति व्रज इतिव्युत्पत्त्या पचाद्यच् । भगवतस्तस्याधिपत्येन सोपि व्यापिवैकुण्ठात्मक इत्यसूचि । तेन भक्तहृदयप्रदेशादौ भगवदाविर्भावयोग्यतायां तदिच्छया ततः पूर्वमेव तदाविर्भाव इत्युक्तं भवति । अन्यथा तस्य तदधिष्ठानता न स्यात् । न वा भगवतः साधारणवद्यत्र कुत्रचित्तमन्तरेणाविर्भावः । इतरथा निखिलजीवनियामकस्यानन्दरूपफलात्मकस्य त्रैलोक्यस्याधिपतेस्तदाधिपत्यमात्रकथनेन को वा तदुत्कर्षः स्यात्, प्रत्युतापकर्षाधायकश्च भवेत् । न चेन्द्रादिलोकवत्तस्योत्कर्षः कुत्रचित्पुराणादौ प्रख्यातो येन तदधिपतित्वेन तादृस्यापि तादृङ्माहात्म्यं, यतस्तथात्वं वदेयुः । कदाचित्तादृशश्रवणमपि भूलोक एव न स्वर्गादिषु, क्वचिच्छ्रूयतेऽपि न तादृशः, सोपि तत्तादृशलीलादर्शनानन्तरमेव, न तदर्वाक् । तादृगपि न सर्वजनावच्छेदेन किन्तु केषाञ्चिदेव भूरिभाग्यभाजां तथात्वं भासते, सोपि भगवतः सकाशादेतस्यैव, नापि ततो भगवतः । किं बहुना तादृशस्यापि प्रादुर्भावोपि माहात्म्याच्छादक एव । अत एव क्वचित्सुराणामपि तन्नावबोधः । अत एव श्रीभागवते पुराणान्तरीयप्रक्षिप्ताध्यायत्रयकथा । तत्रैव श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे पुरन्दरगर्वश्च । सोपि तत्र तज्जन्मादिभ्रमहेतुक एव नान्यथा । नन्वेवं चेत्तर्हि तत्रैव स एव तेषामेव कथं स्तुत्यो जात इति चेत्, सत्यम् । परं सा स्तुतिः पूर्वं तन्माहात्म्यज्ञानत एव । यतस्तत्स्वरूपज्ञानं, तत्रापि गर्भ एव ज्ञानादेव तादृक्तन्माहात्म्यावबोधनं, ब्रह्मणो भगवदवतरणसम्बन्धिनिखिलवृत्तान्तावबोधात् । अत एव जन्मप्रकरणीयप्रथमाध्याये राजप्रश्नाभिनन्दनानन्तरं 'भूमिर्दृप्तनृपव्याजे'त्यादिना श्रीशुकैस्तत्र तज्ज्ञानं निरूपितम् । न चैवं वत्सचारणचरित्रे तस्य तद्धरणमशक्यवचनं स्यात्तन्मोहासम्भवादिहासम्भवादिति वाच्यं, सर्वमेतदस्मत्प्रभुचरणैस्तामसप्रकरणीयप्रमाणप्रकरण-

चरमाध्यायसमाप्त्यनन्तरमेव 'कथामिमां हरेर्वाच्य'मित्यादिना समाहितं । श्रीविट्ठलचरणैरपि तदर्थविवरणे विविच्य निरणायीति नात्रानुद्यते विस्तरभीतित इति नात्र पूर्वपक्षावसरः । अतो व्यापिवैकुण्ठात्मको व्रज इति व्रजाधिपतत्पदेन ध्वनितम् । अत एवाथर्वणे कृष्णोपनिषदि 'वैकुण्ठं गोकुलवनं तापसास्तत्र ते द्रुमाः' । तैत्तिरीयश्रुतावपि 'ते ते धामान्युष्मसि गमध्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरेः' । 'विष्णोः कर्माणि पश्यत, यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततमिति । एतदर्थः प्रपञ्चितः श्रीविट्ठलवरैर्विद्वदाभरण इति नास्माभिरत्र विस्तरणीयस्तथापि तदध्ययनमाधुनिकानां सर्वेषां दुर्घटमिति तत एव तमेवार्थमल्पतोऽनुब्रूमः । तथा हि हे भगवन् ते तव ते तानि 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणा'मित्यनुशासनाल्लिङ्गव्यत्ययः । धामानि क्रीडास्थानानि । गमध्यै प्राप्तुं । उष्मसि कामयामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति श्रुतिः । यत्र श्रीगोकुले भूरिशृङ्गा दीर्घशृङ्गा गावो वसन्तीति शेषः । अथवाऽऽरण्यग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा रुरुप्रभृतयो मृगा गावश्च तथा । कीदृशाः ? अयासः शुभाः शोभावहाः शोभाधायका इति यावत् । तस्येति शेषः । अत्र स्थाने भूमौ । तथापि स्वस्य तादृग्भाग्याभावाद्दृग्गोचरो न भवतीति खेदेनाहेत्याह श्रुतिः । तल्लोकवेदप्रसिद्धम् । उरुगायस्योरुकीर्तेर्भगवतो, विष्णोर्व्यापकस्य । अत एव भूरेर्बहुरूपस्य, रासोत्सवादौ तथा प्राकट्यात् । तच्छ्रीगोकुलं परमं पदं, स्थानं वैकुण्ठं पदं, तस्मादप्यधिकं परमं पदं, प्रकृतिप्रियत्वेनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते' । अत्र स्वयं नित्या श्रुतिः 'अवभाती'ति वदन्ती स्वभानविषयस्य श्रीगोकुलस्यापि नित्यत्वमेव ब्रूते । अन्येषामनवभानपक्षेपि वर्तमानप्रयोगतो विषयस्यापि तत्त्वमेवायातीति भावः । एतदनन्तरमेव च 'विष्णोः कर्माणी'ति पठ्यते । तथा पूर्वस्मिन्मन्त्रे 'यत्र भूरिशृङ्गा अयासस्तत्तस्य परमं पद'मित्युक्त्वा, तत्र तदनन्तरं कृतानि विष्णोः कर्माणि यशोदास्तनपानपूतनासुपयःपानरिङ्गणादीनि पश्यत, यूयमिति शेषः । यतः कर्मभ्यो हेतुभूतेभ्यो व्रतानि कात्यायन्यर्चनादीनि, सान्निध्याद्विष्णुरेव पस्पशे स्पृष्टवान् । अयं भावः । तत्फलत्वेन तत्कर्त्रीष्वाविर्भूय तासु सर्वां लीलां कृतवानिति । 'स्पश बाधनस्पर्शयो'रिति धातोर्लिटि रूपम् । यद्वा, अयं धातुरुभयार्थकस्तेन व्रतानि लोकमर्यादाव्रतानि पातिव्रत्यादीनि बबाधे । अयमप्यर्थः । वेदमर्यादात्याजकानां कर्मणां सदोषत्वशङ्कापरिहाराय 'यत' इत्यव्ययप्रयोगः । तथा चैतत्कर्मणामविकृतत्वमुक्तम् । किञ्च, स्वव्रतानि आत्मारामत्वपूर्णकामत्वादिनियमरूपाणि बबाधे । अस्मिन्नर्थे नञ्प्रश्लेषेऽव्रतानि स्पृष्टवानित्यप्यर्थो युज्यते तदा, तानि कर्माणि गोपीभिः सह रमणरूपाणि पश्यतत्युपदेशः । अत्र कश्चनार्थविशेषस्तत्रैवोपपादित इति तत एव परिभावनीयो, विस्तरभयतो नात्र

वितन्यते । इन्द्रस्य युज्यो योज्योनुकूलः सखा । अयमाशयः । प्रभुणा इन्द्रयागभङ्गे कृते बहुबलाहकासाधारणवर्षणेन्द्रेण तद्द्रोहे कृतेपि सर्वसमर्थोपित द्धेतुकतन्मदमेव दूरीकृतवान्, न तु तं तदधिकारं वेति तथा । तदनन्तरमिन्द्राभिषेकगोविन्दनामधारणादिभिस्तत्समानधर्मैस्तथा । एवं निरूप्य तत्पूर्वोक्तं विष्णोः लीलास्थानं परमं पदं सूरयो विद्वांसः, तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्त्वम् । तत्र परब्रह्मबोधस्तु भक्त्यैवेति सिद्धान्तः, 'भक्त्या मामभिजानाति' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिवाक्यैः सूरयो भक्ता एव । न'न्वत्राह तदुरुगायस्ये'ति 'सूरयः सदा पश्यन्ती'तिवाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं पदं भक्ता एव सदा पश्यन्तीत्यर्थोऽवसीयते, एवञ्च काननकालिन्दीतत्पुलिनगिरिवरगह्वराद्यात्मकत्वेनोद्भूतरूपवन्महच्च । तदेव हि द्रव्यं यच्चाक्षुषं, यन्महत्वे सति उद्भूतरूपवदिति तर्कोक्तिः । तच्चाक्षुषं द्रव्यात्मकं च तत् परमं पदं कथं भक्तैकदृश्यमेव, न साधारणजनगोचरमित्याशङ्कायां दृष्टान्तमाह–दिवीव चक्षुराततम् । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तात् ततं व्याप्तं 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मितिवाक्यात्सुखैकसाधनतद्रूपं तत्पदार्थं तत्रस्थानामेव चक्षुः पश्यति नान्येषाम्, तथैतल्लीलामध्यवर्त्तिनामेव तद्दृश्यमित्यर्थः । शाखान्तरेपि, 'ता वां वास्तून्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि' । अर्थस्तु, ता तानि, वां युवयोः कृष्णरामयोः गोपीमाधवयोः, वास्तूनि अनेकविधकुञ्जादीन्येव वस्तूनि, गमध्यै प्राप्तुं 'तुमर्थे से स' इत्यनुशासनादेतत् साधु । वृष्णः कामान् वर्षतीति वृषा, तस्य । गोपिकासु कामवर्षकस्य । भूरि बहुरूपं, पदविशेषणम् । अग्रिमार्थस्तूक्त एव । परमपदा'दधिकं तत्रानुप्रविष्टमितिन्यायो ध्वनितः अन्यथा तत्पदमित्येव श्रुतिर्वदेत् । एवञ्च, लक्ष्मीतुल्यतायामपि यथा भक्तेषु तत उत्कृष्टत्वं 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री'रितिवाक्यात् । अत एव 'स्वानन्दानुभवार्थ'मित्यस्य विवरणे श्रीविट्ठलवरै'स्तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्ये'त्यादि व्याख्यानं कृतम् । तथा च प्रसिद्धतदपेक्षया प्रभो रतिप्रीतिसाधकत्वेनानिर्वचनीयच्छविर्विधायकत्वेन च तस्य तथात्वमितिभावः । 'न स्त्रियो व्रजसुन्दर्य' इत्यादि तत्रत्यबृहद्वामनपुराणीयकथाप्युक्तार्थेऽनुसन्धेयेत्यलं विस्तरेण । प्रस्तुतमनुसरामः । एतादृशस्याधिपो भजनीयः सेव्य इत्यर्थः । सेवा हि सेवकस्यैव धर्मः । 'भज' धातोः स एवार्थो निरूढः । तथा चाशेषजीवानां सहजदासत्वमसूचि । तदकरणे तद्दण्डयोग्याश्च त इत्यपि । उक्तमेवोद्घाटयन्ति स्वस्येति । स्वस्य भगवदीयस्यायमेव भजनाख्य एव धर्मो न तु मार्यादिकः स इतिभावः । एवकारस्तु पुरुषोत्तमभजनधर्मातिरिक्तधर्ममात्रव्यवच्छेदकः । अथवा स्वस्यैवायं धर्मो नेतरेषाम् । तेन भगवदीयव्यतिरिक्ता निवारिताः । ततो गोपनमप्यसूचि । अत एव 'न बुद्धिभेदं जनयेत्', 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'त्यादि भगवद्भाषितम् । एतदर्थमेव शङ्करप्रभृतीनामुद्भवः । यद्वा, अयं धर्म एव

भगवदीयस्य सर्वपुरुषार्थसाधकस्तत एव सजातीयार्थादित्रितयसिद्धेः । अथवाऽयं धर्म एव स्वस्य तथा, न ज्ञानादयः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये'तिवाक्यतः । हिशब्दः कैमुतिकन्यायेन युक्तार्थं ध्वनयति । भगवता गीतायां 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इति स्वधर्मातिरिक्तसर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं निजशरणमुपदिष्टं, तत्फलं च पापमोचनमुक्तं, न स्वरूपसम्बन्धादिकमतोऽयमुक्तमार्गो मार्यादिक एव स इत्येवं निश्चीयते । इतरथा स्वयमपि पापमोचनमेव फलत्वेन नोक्तं स्यात् । एवञ्च यत्र निखिलधर्मतो मर्यादामार्गीयोपि शरणमार्गः साधीयाँस्तत्र फलमार्गीयभक्तिमार्गोक्तप्रकारेण सेवाकरणं, तत्रापि श्रीपुरुषोत्तममुखारविन्दविरचितपद्धत्या, सुतरां तदात्मजनिर्मितरीत्या, सेव्योपि श्रीकृष्णः सदानन्दः फलात्मकस्तत्राप्युक्तभावेन भजनं सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकं सर्वोत्कृष्टपरमफलं स्वरूपानन्दात्मकमिति किं वाच्यमिति । अतः सर्वात्मनाऽन्यं निराकुर्वन्ति नान्यः क्वापि कदाचनेति । अन्यः प्रेरणादिलक्षणो धर्मो न भगवदीयो भवतीत्यर्थः । मार्यादिकत्वाद्भगवदीयैर्न कार्य इति भावः । क्वापीति देशाश्रमापरिच्छेद उक्तः । कदाचनेति कालापरिच्छेदश्च । उक्तप्रकारेण दासैस्तद्दास्यमेव विधेयमितिभावः । अत एव 'भक्तिमार्गे हरेर्दास्यं धर्म' इति तन्मार्गमर्मज्ञैर्दास्यमेव धर्मत्वेनोक्तम् । अत एव वृत्रासुरेणापि दृष्टपुष्टिफलेन 'अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूय' इति प्रभुं प्रति तदेव प्रार्थितं नेतरत् । प्रभुसाक्षात्कारे साक्षात्तत्प्रार्थनमनुचितं भक्तस्येति परम्परया तत्प्रार्थनम् । एतेन स्वस्य दीनभावो दर्शितः । प्रभुसन्तोषाधायको यतस्तादृग्भाव एवात एव 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमि'ति भाषितं प्रभुचरणैः ॥ १ ॥

एवं श्रीपुरुषोत्तमस्य भक्तिमार्गीयप्रथमपुरुषार्थरूपत्वं सोपपत्तिकं निरूप्य तस्यैवार्थरूपत्वं प्रतिपादयन्ति एवमिति ।

एवं सति स्वकर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवं सति उक्तप्रकारेण भजनरूपे धर्मे क्रियमाणे सति । स्वकर्तव्यं स्वामिकार्यं यत्तत्स्वयमेव स्वाम्येव करिष्यति न तु तदंशावतारादि । अतः प्रभोः स्वातन्त्र्यमप्यसूचि । न जीववत्केवलं पारतन्त्र्यमेव । 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिवाक्यैः कालादिनियामकस्य प्रभोस्तत्केवलं स्वभक्तमाहात्म्यावबोधनायैव नान्यथा । अत एव 'ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे'ति तद्वाक्ये इवशब्दः । अस्वतन्त्र इव, नत्वस्वतन्त्र एवेति ध्वनयतैव भगवता तथोक्तमित्यवसीयते । भक्तवात्सल्यतोपि क्वचित्तथा, अत एव दामोदरलीलापि । 'यस्य च भावेन भावलक्षण'मित्यनुशासनात्सतीति सप्तमी । ततः स्नेहेनावच्छेदतो दास्यकरणेऽव्यभिचा-

रि नित्यं स्वामिकर्तव्यमिति च ध्वनितम्। नपुंसकलिङ्गोक्त्या स्वयमित्यव्ययोक्तेश्च प्रभुकृतेर्वास्तवत्वमानन्ददायकत्वमविकारित्वं च। अन्यथैवं कृते कृत्येति वा ब्रूयुः। स्वकृतीरिति च। ननु श्रीमदस्मदाचार्यवर्यचरणसरसिजरजोभूषणभूषितैस्सेवकैर्वाङ्मधुद्रवास्वादितस्वान्तैस्तद्विश्वासेन तत एव 'किमलभ्य'मित्यादिवाक्यार्थानुसन्धानतः प्रार्थनमन्तरेण भजनोपयोगिनिखिलपदार्थसम्पत्त्या तादृग्भावेन स्वभाग्यसौभाग्यसञ्चयमिव तद्भजनं कर्त्तव्यमेव, परन्त्वाधुनिकानां तत्स्वरूपानभिज्ञतया तदनुभवाभावाच्च जीवधर्मत्वेन कदाचिदविश्वासेनोत्कृष्टसेवासाधनरूपतनुजवित्तजसेवासिद्ध्यर्थमर्थापेक्षायां तत्र प्रयत्ने कृते कदाचिद्बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च स्याताम्, 'त्रैवर्गिकायासे'तिवाक्यात्प्रभुकृतप्रतिबन्धोपि सम्भवेत्। न च सेवार्थं यत्ने क्रियमाणे न भगवत्कृतप्रतिबन्धः, अत एव 'त्रैवर्गिके'तिपदम्; आयासमात्रविघातहेतुत्वे 'त्रैवर्गिके'तिपदं न वदेत्; अतो भजनार्थं यत्ने कृतेपि न दोषः; मर्यादाप्रवाहसंवलितानामेव बाहिर्मुख्यादिभावो, न पुष्टावङ्गीकृतानामिति वाच्यं, नवरत्ने 'कापी'तिपदव्याख्यानेऽस्मत्प्रभुचरणैरेवैतदुच्चरितत्वात्। अपरञ्च, भगवान् पूर्णपुरुषोत्तमः सर्वकरणसमर्थोपि स्वसेवार्थमप्यर्थयत्नसापेक्षश्चेत्तत्सेवायामेव को विशेषोऽन्यसेवैव कुतो न कार्या, यत्नायासस्य तुल्यत्वात्। तस्याक्लिष्टकर्मत्वं च भज्येत। बाहिर्मुख्यसेवाप्रतिबन्धौ च कथञ्चिदपि दुर्निवारौ स्याताम्। स्वामिकृतप्रतिबन्धस्याप्यतिबलिष्ठत्वतः स्वकृतोपि प्रयत्नोपि व्यर्थः स्यात्। वस्तुतस्तु अस्मिन्फलमार्गीयभक्तिमार्गे सेवैव धर्म इति राद्धान्तः। अत एवात्रैव ग्रन्थेऽस्मत्प्रभुभाषणसुधाधारा, 'स्वस्यायमेव धर्मो ही'ति। इतोऽपि स न कार्य एवेत्युक्तं भवति। 'योगक्षेमं वहाम्यह'मितिवाक्यं च व्याकुप्येत। 'तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनास्तु वा मार्यादिक एव स तथा'प्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानिः'। अत्रायमभिसन्धिः, परमकारुण्यैकसिन्धुः श्रीगोकुलजनैकजीवनः स्वाश्रितस्य स्वल्पमप्यायासमसहमान एव सर्वकरणसमर्थस्तत्प्रयत्नमन्यथाकरोति स्वस्मिन्विश्वासदार्ढ्याय नान्यथा। तथा च यत्र मर्यादाप्रवाहसंवलितानामपि भक्तानां यत्नक्लेशासहिष्णुः करुणाकोमलो हरिस्तत्र पुष्टावेवाङ्गीकृतस्य यत्किञ्चिदपि तदसहिष्णुः श्रीमद्गोकुलजनलोचनचकोरचन्द्र इति किं वाच्यमत एव 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' इति वचनामृतं च। 'भगवदर्थापि सा न कार्ये'त्युक्तं नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैरत एव। किञ्च, व्रजरत्नानामपि निजनाथनिदेशतोपि न निजव्रजगृहगमनमपि। यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका तत्रेतरेषां बाहिर्मुख्यादौ का वार्ता। अत एव तामसप्रकरणीयफलप्रकरणे 'यर्ह्यम्बुजाक्षे'तिश्लोके व्रजरत्नैर्निरुक्तं यत्प्रभृति त्वत्पादतलमस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति वयमञ्जसा अन्यसमक्षं स्थातुं न पारयामः। विवृतं चैतदस्मत्प्रभुचरणै'र्यथा देहाभिमानी व्याघ्रस्य देहविघातकत्वात्तत्संनिधौ स्थातुं न शक्नोती'ति। एवं च सर्वथोक्तदोषसम्भवभयतो न प्रयत्नं कुर्यात्। अकृते तस्मिन्सेवासाधनानुपल-

ब्धिस्तदनुपलब्धौ भजनोच्छेदस्तदुच्छेदे स्वधर्मात्यन्ताभावादुक्तोपदेशे घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तो वृत्त इति निजजनस्वान्तभ्रान्तिमपनयन्तः प्रवदन्ति—स्वयमेवेति। स्वयं प्रभुरेव सर्वं करिष्यति। स्वाश्रितजनयत्नमन्तरेणापि भजनापेक्षितसकलपदार्थान्संपादयिष्यतीत्यर्थः। सेवकैः सेवोपयोगिसमस्तपदार्थार्थित्वेनेतरतोऽर्थार्थिनेन मनो व्याकुलं न विधेयम्। अत्रायमाशयः, आश्रयान्तररहितः स्वाश्रितजनो यदि भजनाननुकूलनिखिलन्यासपुरस्सरं तदनुकूलसकलवस्तुविकारतो निजभजनमेव सर्वतोऽधिकं फलरूपं स्वसर्वस्वं ज्ञात्वा विदधाति तदा सर्वात्मरूपः फलात्मा सर्वकरणसमर्थः कालादिनियामको भगवान्पूर्णानन्दो हरिः परमकृपालुर्यतो यत्किञ्चिदपि स्वकीयपरिश्रमासहमान एव स्वसेवासाधकमेव तदपेक्षितसमस्तसामग्रीरूपं कुतो न विदध्यात्। अन्यथा 'योगक्षेमं वहाम्यह'मितिदृढप्रतिज्ञां न वदेदेव प्रभुरकुतोभयः। अप्राप्तस्य प्रापणं योगः। प्राप्तस्य परिपालनं क्षेम इति तयोरर्थः। यद्वा, स्वयमेव स्वत एव सर्वं करिष्यति प्रार्थनानपेक्षः। एतेन सेवकैर्न प्रभुः प्रार्थनीय इतिभावः। अत एव 'निजेच्छातः करिष्यती'ति नवरत्नेऽस्मत्प्रभुचरणैर्गीतं, 'प्रार्थिते वा ततः किं स्या'दिति विवेकधैर्याश्रयग्रन्थे च। यद्वा, स्वयमेवेत्यादि पूर्ववत्, न कस्यचित्प्रेरणया देवतान्तरद्वारा वा। कालादिदेवतान्तरप्रेरकोऽपि हरिरेवेति भावः। अस्मिन्नर्थेऽत्रायोगव्यवच्छेदक एवकारः। अथवा सेवकप्रार्थनस्य दोषावहत्वात्तत्प्रार्थनमन्तरेणैव ततः पूर्वमेव तदभिलषितं कुर्वन्न तत्प्रार्थनावासनां समीक्षते। अन्यथा 'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्', 'आशासानो न वै भृत्य' इत्यादिवाक्यैस्तत्सेवकत्वहानौ स्वस्वामित्वभावस्तत्र दुर्लभ इतिभावः। एतेन प्रभोः परमभक्तपरमहितकारित्वं समसूचि। अत एव 'योगक्षेमं वहाम्यह'मितिवाक्यम्। यद्वा, स्वयं करिष्यत्येवेति क्रियया सहान्वयेनात्यन्तायोगव्यवच्छेदक एवकारस्तेन प्रभुविश्वासेनैव सेवकैः स्थेयमतोऽस्मिन्मार्गे तदभाव एव परमबाधकः। अत एव विश्वासतदभावयो'र्ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्या'विति तयोरनुसन्धानं तत्रैवोक्तम्। ननु सर्वसमर्थोऽपि प्रभुः सर्वथा साधनसम्पत्तिमन्तरेण तादृक्फलदाने कथं समर्थो भवेत्, भवेद्वा यथाकथञ्चित्सम्पत्तावेव। अत एव 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इतिवाक्ये प्रपत्तिरेव तत्सम्पत्तिरिति चेत्, सत्यम्। परं तत्रेदमवधेयम्—यस्य येन प्रकारेण प्रपत्तिस्तस्मै तत्प्रकारेण प्रयच्छतीति प्रभुः 'तांस्तथैव भजाम्यह'मितिवाक्यत एवमेव। एवञ्च, यत्र मर्यादामार्गोक्तरीत्या प्रपत्तिस्तत्र तद्रीत्यैव फलदानं प्रावाहिकेभ्यः प्रावाहिकरीत्या पुष्टौ तद्रीत्या तथेति विवेकः। इतरथा 'यथा तथे'तिपदे न वदेत्। ये जना मां प्रपद्यन्ते तानेवाहं भजामि हीत्युक्तेपि चारितार्थ्यं स्यात्। उक्तार्थे यथाशब्द इत्यत्र 'प्रकारवचने थालि'तिपाणिन्यनुशासनं जागरूकमेवेति नानुपपत्तिः काचित्, तथाशब्दार्थोऽप्यनेनैव व्याख्यातः। तथा चात्र भजनोपदेशः पुष्टिपद्धत्यनुसारेणेति तथैव फल-

दानमिति दिक् । इत्थं च मर्यादायां साधनापेक्षो भगवान्यथासाधनं फलं ददातीति पुष्टौ तन्निरपेक्ष इति निगर्वः । अत एव श्रीमद्भागवते श्रीगोवर्द्धनोद्धरणप्रस्तावे 'गोपायेत्स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहित' इति श्रीमद्गोकुलनाथोक्तिः । अन्यथा व्रजजनस्वरूपानन्ददानं च सुतरामशक्यवचनं स्यात् । न च तत्रैव पूर्वोक्त एव प्रस्तावे पूर्वार्द्धेन 'तस्मान्मच्छरण'मित्यादिनोक्तमेव वक्ति चेच्छरणगमनादिकं तत्साधनमप्यस्तीति वाच्यं, 'निस्साधनफलात्माय'मिति प्रभुवाक्यविरोधापत्तेः । यदि ग्रहिलतया तद्वाच्यं तथापि प्रभुणैव तत्सम्पादितं न तु तैरपि किञ्चित्कृतम् । किञ्च, कदाचित्केषाञ्चित्सम्भवेपि तत्रत्योपरिभागस्थशुकमयूरमृगादीनां सुतरां तदसम्भवः । वस्तुतो नास्त्येव तेषामपि तद्गन्धसम्भवोपि, प्रत्युत विपरीतं च तत् । अत एव श्रीमद्गोकुलस्वामिना महता यत्नेनापीन्द्रबलिभागो निवारितः । अत एवा'न्व्यापृत'मितिवाक्यं च । न च जन्मान्तरीयं तदस्तीति चेत्, न । तथाकल्पने मानाभावात् । न चैतत्फलान्यथानुपपत्तिरेव तदिति चेन्न । उक्तोक्त्युच्छेदापत्तिः । ननु क्वचित्ताद्दृगुक्तिरपि स्यादिति चेत्, न । 'अस्ति चेदुपलभ्येते'तिन्यायो व्याकुप्येत्, प्रत्युत भगवतैव सर्वं सम्पादितमित्युक्तिर्लभ्यतेपि । अत एव 'प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरि'रितिवाक्यमिति चेत्,समः समाधिः, 'अहो अमीषां किमकारि शोभन'मितिवाक्यात् । अत्र ब्रूमः । यद्यप्येतद्वचनमपि कोटिद्वयावबोधमवगाहते तथाप्युत्तरदले यथोपोद्बलक'मन्व्यापृतं', 'निःसाधनफलात्माय'मितिवाक्यं न तथा पूर्वदल इत्यनेनापि भगवत्कृतिरेव निरणायि, न व्रजवासिनामतो मर्यादायां तत्साधनैरेव फलं यतस्तद्रक्षकोपि प्रभुरेव । पुष्टौ तद्विनापि स्वबलेनैव सर्वं कर्तुं समर्थ इति कृतं वाचां विलासैः । इदानीमुक्तार्थमेवोद्घाटयन्त्यस्मत्प्रभुचरणाः प्रभुरिति । प्रभुः सर्वनियामकः । 'अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वय'मितिवाक्यतः । अत एव समर्थ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । सर्वेभ्यः कालादिभ्योपि समर्थः । कालसाध्यपदार्थस्यापि स्वयमेव साधकः । यद्वा, सर्वेष्वाश्रमेषु देशेषु वाहोस्विद्वर्णेषु तथा कालत्रितयेषु वर्णाश्रमादिषु तथा । देशादिषट्साधनानपेक्षः । यद्वा, सर्वस्मिन्साधनविषये तथा । तत्तत्साधननिरपेक्षः । यद्वा, सर्वैः कालादिभिः कृत्वा समर्थः सर्वकरणक्षमः । कालादयोपि तदधीना एवेति तत्साध्यपदार्थस्यापि प्रभोरिच्छामात्रेण त एव साधका न तु विघ्नकर्तारः । अथवा सर्वेषु दैवजीवेषु साधनसम्पत्तिं साधयितुं तथा । स्वस्मिन्नेव ज्ञानादेः सिद्धत्वात् । यद्वा, असाधनमपि साधनं कर्तुं समर्थः, अद्भुतकर्मत्वात् । अत एव तत्त्वार्थदीपे 'असाधनमपि साधनं करोती'त्यस्मत्प्रभुचरणोक्तिः । हिशब्दोपि समर्थमनुमोदते । तथा हि यत्र मर्यादामार्गीयसाधनाभाववत्पापात्यन्तासक्ताजामिलादिभ्यः स्वांशकलाद्यवतारः परम्परासम्बद्धेपि नामवर्णाज्ञानेन कथनेनापि परमस्नेहभरतः केवलस्वपुत्रनाममात्रजल्पनेन स्वसम्बन्धगन्धसम्भावनाऽभावेपि तन्नामवर्णमाहात्म्यावबोधार्थं

तादृक्फलदानं तत्र साक्षात्फलात्मकश्रीपुरुषोत्तमस्यैव पुष्टिमार्गीयस्वमुखारविन्दरूपाचार्योपदेशपूर्वकतदुक्तप्रकारेण भजने स्वयमेव किं किं न विश्वास्यतीति निखिलमनिर्वचनीयम् । य एतादृक् प्रभुः समर्थः, तेन प्रभुणा कृत्वा तेन कारणेन वा हेतुना वा भक्तो भगवति स्निग्धः निश्चिन्ततां निराकुलतां व्रजेत्प्राप्नुयात् । अत्रायं भावः । पूर्वं श्रीमदाचार्योपदेशमात्रेण तद्विश्वासोद्रेकेण भजन् पश्चात्तस्मिंस्तदुद्रेकेण स्निग्धः सन् तथा स्यादित्यर्थः । इदं भजनमेव सर्वस्वमिति ज्ञात्वा यदि भजनमेव कुर्वन्प्रभुं क्षणमात्रमपि न त्यजेत्तदा स तथात्वं प्राप्नुयादिति भावः । तथा चैतन्मार्गीयो द्वितीयपुरुषार्थोपि सोपपत्तिको निरूपितः । तथैवाभिहितं भक्तिरससारपरिशीलनशीलै'रर्थो हरिरेव ही'ति ॥ २ ॥

एवं मार्यादिकौ तौ निराकृतौ तथा कृतेऽप्यर्थे सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमित्यतः कामस्यापि तत्र तदुत्कर्षत्वमाशङ्क्य तदपि प्रभुस्वरूपापेक्षया सुतरामेवाप्रयोजकमिति तृतीयमपि तं तमेव निरूपयन्तस्तत्परिहर्तुमुपक्रमन्ते यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः *किमपरैर्ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि चेद्गोकुलाधीशो यशोदोत्सङ्गलालितोऽनन्यगोकुलस्वामी । श्रीपदोक्त्या तादृगन्तरङ्गभक्तसहितः । यद्वा, 'श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र ही'तिवाक्यतः श्रीयुक्तं यद्गोकुलं, तस्य तथा । पूर्वोक्तवाक्यतः सर्वोत्कृष्टशोभायुक्तं यत्तत्तस्य तथा । तादृशोपि सर्वात्मनोक्तभावेन धृतः भवता त्वया वेति शेषः । धृत इतिपदात्कायवाङ्मानसैस्तदेकपरता ध्वनिता । विशेषतश्चेतस्तत्प्रवणता यतः स प्रभुस्तत्सम्बन्ध्येव । अतः फलप्रकरणेऽस्मत्प्रभुचरणैर्गीतं 'सोऽन्तःकरणसम्बन्धी तिरोधत्त' इति । आश्रयान्तरं परित्यज्य केवलतदेकनिष्ठो जात इति यावत् । तदा ततः पूर्वोक्तफलात्मकप्रभोः सकाशादपरैस्तुच्छैर्लौकिकैर्वैदिकैरपि किं ? न किमपीत्यर्थः । अयमर्थः । लौकिकैर्लोके परमोत्कर्षप्रापकैस्तामसराजससात्त्विकैः । बहुवचनं त्रिविधत्वसूचनाय । वैदिकैस्त्रिविधगुणरूपैर्ब्रह्मलोकयोगसिद्धिमोक्षैः । बहुवचनं पूर्वोक्ताभिप्रायेण । चतुर्विधमोक्षज्ञानादिसूचनायापिशब्दः । उभयविधैस्तैर्ज्ञानादिभिश्च कृत्वा किं ? न किमपीत्यर्थः । अपरमिति पाठे उक्तैस्तैः कृत्वाऽपरमुत्कृष्टं वस्तु किमप्यस्ति । न किमपीत्यर्थः । यद्वा, अपरैर्देवतान्तरैः किं ? सर्वेषां तद्विभूतिरूपत्वात् । अत एवोक्तमस्मत्प्रभुचरणैस्तत्त्वदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते' । 'कृष्णात्परं नास्ति दैव'मित्यन्तःकरणप्रबोधे च । अत्रायमभिसन्धिः । रसातलादिषु भूम्यपेक्षयाप्यानन्दाधिक्यं, तदपि वामनावतारेणैवोद्धृतमतः प्रभोरनपायिन्याः श्रियः सकाशादपि तदप्रयोजकम् । एवं सर्वभूमीश्वरत्वं लोके यशस्करं, तच्च यज्ञदानादिसापे-

* 'अपरं'मित्यपि पाठष्टीकाकारैर्विवृतः ।

क्षमत औपाधिकं सावधि च । न च राज्यमन्ते परलोकोपकारि, 'राज्यान्ते नरकं ध्रुव'-मितिवाक्यात् । अतो भगवदनवद्ययशसस्सकाशात्तत्तथा । एवमेवेन्द्राधिपत्यमपि परिणामापायि । भगवदखण्डितैश्वर्यात्तत्तथा । एवं लौकिकत्रिविधमपि निराकृत्य वैदिकमपि निराकुर्वन्ति । अपरिपक्वयोगिनो हि स्वयोगबलेनाभिलषितपदार्थानाविर्भाव्य तदनुभवं कुर्वन्तस्तस्मादपि भ्रष्टाः सन्तो दुःखिता एव पुनर्जन्मार्हन्तीति भगवज्ज्ञानापेक्षया तदज्ञानमपि तथा । भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वात् । ब्रह्मणो रजोवतारत्वात्तल्लोकोऽपि राजसः, तत्र हि 'ब्रह्मणा सह मुच्यन्त' इतिवाक्यात्तत्साहित्येन पारतन्त्र्यतो भोगफलयोः सिद्धिरिति स्वपराक्रमातिक्रमः । भगवद्वीर्यापेक्षातस्तौ तथा । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुत्या ज्ञानतो मोक्षस्तच्च 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि'तिवाक्यतस्तज्जन्यं तदपि सात्त्विकमेव भवितुमर्हतीति तत्साध्यो मोक्षोपि तथा । सोऽपि गणितानन्दात्मकोऽतः पूर्णानन्दप्रभ्वपेक्षया सोऽत्यन्तं स्वल्पतर इति तथेति वैदिकमपि तत्तथाकृतम् । किञ्च, मार्यादिकवैराग्यमपि प्रभोर्भक्तातिरिक्ते रागाभावाल्लोकोत्तरवैराग्यतः पूर्ववदिति भगवद्धर्मरूपतत्षड्गुणत । षड्विधास्तेऽकिञ्चित्करा यत्र तत्र किं वाच्यमन्तरङ्गधर्मिरूपतद्गुणतस्तथात्वमिति कैमुतिकन्यायोपि ध्वनितः । किञ्च, 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुत्युक्तेर्भगवदानन्दलेशस्तदतिरिक्तसकलार्थेषु निर्णीतः । तर्हि विषयानन्दनिमित्तमात्रपुत्रार्थादिरूपं तदानन्दाभासरूपं वस्तुतो दुःखात्मकमेव तत्तथे'त्यधिकं तत्रानुप्रविष्टं न तु तद्धानि'-रितिन्यायमपि सूचयन्तः स्वान्तरङ्गस्वाश्रितमभिमुखं विधाय प्रावोचन्—ब्रूहि त्वमेव वद । अत्र ब्रूहिपदतोऽस्मदाचार्यवर्यकृपाप्राचुर्यतस्तत्कालावच्छेदेन तस्य स्वरूपानन्दानुभव इत्यध्यवसीयते । इतरथा ब्रूहीतिप्रश्नः कथमपि न सङ्घटेतैवेति पूर्वमेवावोचाम । न च तादृग्भाग्यशालिनस्तस्य तादृगाचार्यचरणकृपाकटाक्षपक्षपाततस्तादृक्तदनुभवो दुर्घटस्तस्य तादृङ्मुखारविन्दरूपत्वात्तद्रसपूर्णत्वाच्च । अत एवास्मत्प्रभुचरणै'स्तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति सर्वोत्तमे तादृगस्मत्स्वामिनाम गीतम् । एवञ्च भक्तोपदेशपक्ष एव साधीयान्नान्तःकरणोपदेशपक्षः । फलप्रकरणे 'ब्रूहि किं करवाणि व' इतिवत् । अन्यथा स्वमनोवबोधे यथा 'किं स्यादिति विचारये'ति तत्प्रत्यवदंस्तथात्रापि तत्पदमेव वदेयुः, यतो विचारो ह्यन्तःकरणधर्म एव, परं तादृग्गवेषणीय एवेति यदीतिपदं भाषितमस्मत्सौभाग्यसुभगभूषणैः श्रीमदाचार्यचरणैरिति दिक् । अत्रायं निगूढाशयः । पूर्वं देवभजनमेव दुर्लभं, तत्रापि देवाधिदेवस्यातिदुर्लभम् । क्व योगिध्येयो भगवान्ब्रह्मादिदुर्लभो निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः, क्व सकल-

१ उपदेशज इत्यपि पाठः

दोषात्मको दुःखैकसदनरूप आनन्दशून्यो जीवः। अत एव सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यन्यथाकृतौ श्रीविट्ठलवरोक्तिसुधासारो 'ब्रह्मस्तुत्यादिदुरापचरणरेणुरीश्वरः क्वाहं तुच्छो जीव' इति। ततोपि गोकुलेशस्य यशोदोत्सङ्गलालितस्य श्रीगोकुलैकस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य श्रीनन्दात्मजस्यात एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवे'त्यस्मत्प्रभुवाक्पीयूषं, तत्रापि श्रीगोकुलेशस्य परमसौन्दर्यसुन्दरस्य सुतरां ततोप्युक्तभावेन ततस्तरां तत्तथा। अत एव श्रीभागवततत्त्वार्थदीपे 'कृष्णशब्देन परं वस्तूच्यते तदेव कदाचित्परमसौन्दर्यं प्रकटं करिष्यामीतीच्छया प्रादुर्भूतं सच्छ्रीकृष्ण' इति श्रीमदाचार्यमधुरं वचः। 'भक्तिमार्गे फलं कृष्णस्तदास्वादस्सुदुर्लभ' इति च। इति च प्रस्तुतासंभावनायां, कदाचित्कस्यचिद्दैवजीवस्य देहस्य च प्रचुरतरभाग्योदयेन 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतितः स्वमुखारविन्दनिष्ठसुधासाररूपाचार्यचरणापारकरुणया तदनुग्रहतस्तदुरीकारेण तादृग्भजनतस्तदुद्रेकदशायां श्रीनन्दराजकुमारसुकुमारनिजचरणकुवलययुगलतरलतरलितपरागसंवलितमनोमधुलिह एव तल्लेह्यमिति निगर्वः। एतेनैतादृग्भजनाधिकारी चैतत्कालावच्छेदेन दुर्लभ इति सूचितम्। तथा चैतन्निरूपणेनैतन्मार्गीयदिदृक्षालक्षणतृतीयपुरुषार्थोपि निरूपितोप्यभूत्। न हि तादृक्स्वरूपानन्दानुभवोत्तरं कस्यचिदपि लोकोत्तरपरमानन्दरूपस्य पुनर्दिदृक्षाऽसंभवः, प्रत्युत क्षणमपि तद्दर्शनमन्तरेण स्वरूपानन्दसुधापानपरैस्ततोन्यत्र स्थातुमशक्यं, किं पुनर्वाच्यं दिदृक्षामृते तथात्वं तथेति। अत्रोदाहरणानि व्रजजनरत्नान्येवानुसन्धेयानि। अत एव फलप्रकरणे 'यर्ह्यम्बुजाक्षे'त्यादि तैरेव गीतम्। 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभव'दितिवाक्यतस्तासां तद्वियोगकालीनं क्षणमपि सोढुं तावत्परिमाणकमिति पूर्वोक्तमखिलं कमनीयम्॥ ३॥

एवं तृतीयं तं निरूप्य तुर्यं तथा निरूपयन्ति—अत इति।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः॥ ४॥

अत्रायमाशयः। व्रजजनवृन्दवाञ्छाकल्पतरुशीलः श्रीगोकुलाधिपतिरदेयस्वस्वरूपानन्ददानक्षमोपि प्रभु'र्मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यतः पुष्टिश्रुतिरूपभक्तवाङ्मनोगोचरातीतपरमानन्ददायको यतः, अतः कारणाद्धेतोर्वा सर्वात्मनोक्तभावेन शश्वन्नैरन्तर्येण गोकुलेश्वरपादयोरनन्यगोकुलस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य भक्तिरूपचरणसरसिजयोः स्मरणं भजनं सेवनं, स्मरणं नामानुभवजनकसंस्कारावबोधरूपमिति तु तार्किकाः। भगवन्मते त्वनुभवजन्यमेव स्मरणमिति राद्धान्तः। एतत्स्फुटीकृतं 'सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी'त्यत्र सुबोधिन्याशयविशदीकरणे भगवद्गूढाशयज्ञैरित्यलं बहुना। चकारात्तद्रजोभिलषणमपि न त्याज्यम्। भक्तैरिति शेषः। यत्र वक्षःस्थलस्थिताया

अपि श्रियो यदभिलाषा, तत्रेतरेषां तथात्वे किं वाच्यम्। साक्षाच्छ्रीगोकुलाधिपतिभजनोपयोगिभगवदीयदेहसम्पादकत्वात्तस्येति भावः। अत एव तच्चरणकमलरजसो दुर्लभत्वं सूचितं फलप्रकरणे तदभिज्ञैः 'श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे' इति। तयोस्तथात्वोक्त्या दीनभावत्वेनैव ते कार्ये इत्यसूचि। यथा भगवतो ब्रह्मत्वमानन्दरूपत्वं च तथा तयोरपीति च। अत एव समासोक्तिरपि। अन्यथा गोकुलेशस्येत्येवोक्तं स्यात्। अत एवा'नन्दं ब्रह्मणो रूपम्' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दितिश्रुतिस्मृतिबादरायणाधिकरणानुशासनैर्भगवतो देहेन्द्रियादि निखिलमानन्दमात्रं, न तु लौकिकशरीरवत्कश्चन भेदोऽपीत्येव निरणायि। द्विवचनोक्त्योभयत्र समदृष्ट्या तत्करणे सूचिते न तु वामदक्षिणयोस्तारतम्यमपि लौकिकयोरिव तयोः परिभावनीयमिति भावः। अनेनापि मर्यादातो भगवन्मार्गोत्कर्षो महानेव ध्वनितः। ननु स्मरणभजने स्वरूपानन्दानुभवानन्तरमेव सम्भवेतां न तु तदर्वागिति चेदत्रैतत्तात्पर्यमवधेयं प्रज्ञाविशेषभावनाचतुरैः। उपक्रमोपसंहारयोः केवलं प्रभुमात्रोद्देशतोन्तरङ्गभक्तसहितस्य तथात्वेनोक्तप्रकारेण भजँस्तदुत्कर्षदशायां परमकरुणाकरः प्रभुः प्रसन्नः सन्मदीयं परमसौन्दर्यं पश्यत्वितीच्छया मध्ये भजनानन्दानुभवं तस्य कारयतीत्यध्यवसीयत इति तदनुभवस्यापि सिद्धत्वेनोक्तोभयमपि युक्तमेवेति न पूर्वपक्षिपक्षपातावसर इति। किञ्च, स्मरणं मनोधर्मः, भजनं मानसं कायिकं च। अत एव 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा मानसी सा परा मते'ति मुक्तावल्याम्। सैव प्रेमलक्षणा भक्तिः स्वतन्त्रैव, अत एव 'भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये'त्युक्तिः। शाण्डिल्यैरप्येतदेवासूचि 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति। मानसं च तत्प्रभ्वनुग्रहैकसाध्यं न तु ततोऽन्यसाधनसाध्यं, तत्त्वं तु स्वरूपानन्दानुभवभावात्मकमत एव 'भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यत' इति श्रीवैश्वानरचरणैः। न च 'भावनये'ति तृतीयान्तेनैव साधनमतः 'साधनं नान्यदिष्यते' इति साधनान्तरनिषेधः, इतरथा साधनमितिपदं न वदेयुरेवेति चेत्, सत्यं, तथापि तस्यापि हेतोरवश्यवाच्यत्वेन तदनुग्रह एव तादृग्वाच्यः। तथा तदनुग्रह एव तदास्तां, कृतं तयेति चेदिष्टापत्तिरत एवास्मत्प्रभुचरणैर्गीतं 'अनुग्रहः पुष्टिमार्गे नियामक इति स्थितिः'। इतिस्थितिर्नाम भक्तिमार्गीया मर्यादा। तेन भक्तिमार्गे साधनरूपः फलरूपश्च पुरुषोत्तम एव, न तु मार्गान्तरवत्तयोर्भेद इति निरूपितम्। किञ्च, स्मरणं मनोधर्मस्तेन मनसा स्मरणपूर्वकं भजनं कार्यं, न तु बाह्यतः कायिकमात्रं तदित्यर्थः। एतेन वाचनिकमपि तन्नामसङ्कीर्तनादिरूपमाक्षिप्तं, यतो वाचः पूर्वरूपं हि मनः, 'यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'त्यादिश्रुतेः। अवशिष्टावसरे तत्कथाश्रवणादिकं च तथेत्यपि समुच्चितमत एव 'तत्कथाश्रवणादौ वे'त्यपि भाषितम्। 'सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवे'दित्यस्मदा-

चार्यचरणवचनरचना भक्तिवर्धिन्याम्। ननु 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इतिश्रुतेस्तद्वरणेनै-वोक्तभावेन तच्चरणस्मरणादिसम्भवेऽयमुपदेशप्रयासः प्रयास एवेति कस्यचिद्बहिर्मुख-मौखर्यं परिहरन्तः स्वमतिं प्रमाणयन्ति इति मे मतिरिति। मे मत्सम्बन्धिनी मदीया, मतिः बुद्धिरिति एवंरूपा उक्तप्रकारे व्यवसायात्मिकेत्यर्थः। अत्रायमभिसन्धिः। यद्यपि पूर्वोक्तमुक्तश्रुत्यादिना तदनुग्रहसाध्यं, तथापि स्वस्य तादृग्भगवन्मुखारविन्दरूपाधिष्ठा-तृत्वात्तदभिन्नतया मे मतिरित्युक्तिर्भगवदुक्तिरेव। तथा चोक्तप्रकारेण तत्करणेऽनुग्रहं करिष्यत्येव परमदयालुः श्रीमन्नन्दराजकुमारः श्रीगोकुलजनलोचनचातकचेतोहरनवनीर-दसुन्दरो, यतो यथा श्रीगोकुल उलूखलबन्धनप्रस्तावे प्रसङ्गतो नारदोक्तमपि निजोक्तमे-वेति तदवस्थातोपि तत्साधनमन्तरेणापि स्वप्रयत्नेन तदुक्तमात्रेण महदायासेन स्वयमेव तत्र गत्वा मलकूबरमणिग्रीवयोस्तरुरूपयोरन्तरगत्योलूखलतत्सङ्घट्टनेन तौ भूमौ पातयं-स्ततो निसृतलब्धस्मृतदिव्यशरीरयोस्तयोस्तादृक्स्तवननमनप्रदक्षिणादीनङ्गीकुर्वन्नुद्धृत-वानत एव 'तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मने'ति श्रीकृष्णचन्द्रोक्तिः। एवञ्च स्वमुखारविन्दोक्तमखिलं स्वोक्तमेव कुतो न कुर्यादिति मद्विश्वासेन पूर्वोक्तमदुक्तकरणेन भगवदीयैर्निश्चिन्ततया स्थेयमिति भावः। यद्वा, मे मतिरिति भेदबोधकषष्ठ्या स्वमतेः स्वातन्त्र्यमसूचि। अत एवासमासोक्तिरपि। अन्यथा मन्मतिरित्येव वदेयुः। तेनाय-माशयः। भारते भीष्मयुद्धे पार्थरथार्थं श्रीमद्यदुकुलजलधिसुधाकरः स्वप्रतिज्ञातामप्यन्ना-यरूपां स्वोक्तिं वितथीकृत्य तत्प्रार्थनाभावेपि स्वत एव तत्स्यन्दनकगिरिशिखरतः सत्वरमुत्तरंश्चपलजलद इव चक्रपाणिस्तेन सह युद्धार्थं प्रवृत्तस्तत्प्रतिज्ञामेवापालयत्। यत्र मर्यादायामपि तद्भक्तकृतप्रतिज्ञानिर्वाहकरणं तत्र पुष्टौ निजाज्ञया प्रकटीभूतसाक्षात्स्व-स्यैव मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपस्य वस्तुतः स्वस्यैव तस्य तत्साधनसम्पत्तौ सत्यां स्वयमेव स्वस्यैवाभिलषितसम्पादनेन स्वोक्तमेव तदुक्तं कथं न करिष्यतीतिभावः। स्वानभिल-षितमपि वा पूर्वोक्तहेतोर्मदुक्तमिति करिष्यत्येव। एतेन स्वस्य धर्मिमार्गाभिमानप्रौढत्वम-पि ध्वनितम्। अत एव सिद्धवत्कारेणास्मत्प्रभुचरणानां तादृग्व्याहार इत्यलं शङ्कान्वेषणा-विलासैः। एतेन तदीयत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ पुष्टिमार्गीयचरमपुरुषार्थोपि सिद्ध इत्युक्तं भवति। अत एव 'मोक्षः कृष्णस्य चेद्ध्रुव'मित्युक्तलक्षणो मोक्षस्तदभिन्नैरेव भाषित इति संक्षेपः॥ ४॥

यद्यप्यनुचितमेतन्मत्वोचितं रचितमेतदस्माभिः।
क्षन्तुं तमपि प्रभवो मन्तुं मे वल्लभप्रभवः॥ १॥
मया नामानुसारेण महानेवानयः कृतः।
यत्तत्कृतचतुःश्लोकीव्याख्याने विधृता मतिः॥ २॥

कृपालवस्त एवैतदागःक्षन्तुं ममेदृशः ।
प्रभवो विठ्ठलाधीशा मदीयोयमिति स्वतः ॥ ३ ॥
रमणी रुचिरा टीका भूयान्मधुरभाषिणी ।
करसम्बन्धमात्रेण विद्वदानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणशरणैकधनिना श्रीविठ्ठलपदकमलपरागपरिमललुब्धमधुना निर्मिता

चतुःश्लोकीव्याख्या पूर्त्ता

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

चतुःश्लोकी।

श्रीकृष्णरायभट्टविरचितसर्वार्थबोधिकाव्याख्यासमेता।

श्रीमद्वल्लभपादाब्जयुगलं विगलन्मधु।
नमाम्यहं सदानन्दरूपं सर्वार्थसिद्धिदम्॥ १॥
श्रीविट्ठलपदद्वन्द्वं नत्वा मधुसुपूरितम्।
कुर्वेहं श्रीमदाचार्यकृपापूरितवाङ्मनाः॥ २॥
तत्कृतायाश्चतुःश्लोक्या व्याख्यां सर्वार्थबोधिकाम्॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः स्वीयानां सकलनिरतिशयसाधनसाध्यफलप्राप्त्यर्थं शुद्धपुष्टिमार्गीयातिरिक्तसाधनासाध्यफलं चात्र ज्ञापयितुं सकलवेदवेदान्तप्रतिपाद्यशुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिस्वरूपं तत्साधनं तत्सेव्यस्वरूपं च वक्तुं स्वसिद्धान्तोक्तसुबोधिन्यणुभाष्यादिरहस्यं सङ्क्षेपतश्चतुःश्लोक्या आहुः—सर्वदेति।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन॥ १॥

सर्वदेति न कालनियमोत्र। सर्वकाले निरन्तरम्। नो चेद्भजनाभावे ह्यासुरावेशः स्यादित्यर्थः। सर्वभावेन व्रजाधिपो भजनीयः। यादृशो भावो भगवता सम्पाद्यते, कोपि भावः। भावो मनोवृत्तिः। यथा नन्दयशोदादीनां वात्सल्यभावः। तथाभावेन भजनीयः। अथवा, सख्यभावेन। यद्वा, मुख्यस्वामिनीनामिवासाधारणस्नेहभावेन। तत्र साधनदशायां यावद्भगवति कोपि भावो नोत्पद्यते तावद्भजने क्रियमाणे राजसेवकवद्भयोपि रक्षणीयोपराधाभावार्थम्। नियमस्तु पतिव्रताया इव सर्वथैव भगवद्भजने रक्षणीयः। यथा पतिव्रतायाः पतिभजनं विहायान्यद्धर्मादिकं गौणं, तथा भगवद्भजनं विहायान्यद्धर्मादिकं गौणमेवेति। यद्वा, सर्वभावेन सर्वात्मभावेन सर्वप्रकारेणात्मनः स्वस्य जीवस्य भावो मनोवृत्तिर्भगवति। यद्वा, सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु आत्मनो

१ भयमपि रक्षणीयमिति युक्तं, 'त्रासो, भितीभीः साध्वसं भय'मित्यमरे तस्य नपुंसकलिङ्गदर्शनात्।

भगवतो भावनाभावः । तेन तदुक्तं 'सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम' इतिवाक्यात् । भजनीयः सेवनीयः । सेवा कर्त्तव्या । सेवा च स्वामिनो मनोनुकूला स्ववृत्तिः, तस्या ज्ञानं तु शास्त्रद्वारेति विवेकधैर्यपूर्वकं कायवाङ्मनोभिर्भगवदाश्रयपूर्वकं चित्तोद्वेगप्रतिबन्धभोगादिकं विहाय सेवनं कर्त्तव्यम् । यद्वा, 'श्रवणं कीर्त्तन'मितिवाक्याच्छ्रवणादिरूपा नवधा भक्तिः प्रेमरूपा कार्या । सेव्यस्वरूपमाहुः–व्रजाधिप इति । व्रजस्य निस्साधनस्याधिपः स्वामी नियामकः प्रभुः फलात्मा भक्तानां त्रिविधदुःखदूरीकरणार्थमाविर्भूतः साकारो व्यापक आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरूपः पूर्णः परब्रह्म 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसात्मा युगलस्वरूपः । सर्वात्मभावेन विरहाकुलितहृदयेन 'यच्च दुःखं यशोदाया' इत्यादिभावनया पूर्वोक्तवात्सल्यादिभावाविष्टेन सेव्यः । ननु 'धर्मेण पापमपनुदति' 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठित'मित्यादिश्रुतिभि'र्न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'रित्यादिना त्यागेनैवामृतत्वप्राप्तेरुक्तत्वात्कथं भजनमेवोपदिश्यत इत्यपेक्षायामाहुः–स्वस्यायमेवेति । स्वस्य जीवस्यात्मनोयमेव भगवद्भजनमेव धर्मः । हीति निश्चये । जीवात्मनो भगवदंशत्वादंशिनः सेवा युक्तैव । तस्मादस्यैव मुख्यधर्मत्वम् । अन्ये धर्मास्तु दैहिकाः । तस्मादन्येषां गौणत्वम् । अत एव 'त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे'रित्यस्य व्याख्याने 'अस्वधर्म'मिति पदच्छेदं कृत्वा भगवच्चरणारविन्दभजनमभिहितम् । तदेव स्वधर्म इति द्योतितम् । अत एव धर्मादिभिर्यद्भवति तद्भजनेनैव भविष्यतीति दैहिकधर्माणां गौणत्वं द्योतितम् । अत एव भगवद्वाक्यं 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि', 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे'ति । 'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'तीतरसाधनाप्राप्यत्वं स्वस्योक्तम् । धर्मादिप्राप्यं तु भक्तेरानुषङ्गिकफलत्वमुक्तम् । नान्य इति । क्वापि कुत्रापि कदाचिदप्यन्यो धर्मो नास्ति । अन्यच्च, यं भगवान्स्वीयत्वेनानुगृह्णाति 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुते'र्भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिवाक्यैश्च भजनमेव स्वधर्मः । किञ्च; 'त्रैवर्गिके'तिवाक्येन यस्मिन् महाननुग्रहस्तस्मिल्लौकिकांशत्याजनार्थं त्रिवर्गविघातं स्वयमेव भगवान्करोति । मोक्षस्तु भक्तानामेव नापेक्षितो 'दीयमानमि'तिवाक्यात् । तथा च भक्तिमार्गे कः पुरुषार्थ इत्यपेक्षायां 'हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव हि । कामो हरेर्दिदृक्षैव मोक्षः कृष्णस्य चेद्ध्रुव'मिति श्रीमदस्मत्प्रभुचरणै'रहं हरे तव पादैकमूलदासानुदास' इत्यस्य व्याख्यायां निरूपितमिति जीवमात्रस्य भगवद्भजनमेव स्वधर्मः ॥ १ ॥

ननु सर्वेषां भगवद्भजनमेव स्वधर्मश्चेत्तर्हि सर्वे भगवद्भजनमेव किमिति न कुर्वन्तीत्यपेक्षायामाहुः–एवमिति ।

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

एवमनेन प्रकारेण स्त्रियः स्वपतिभजनवत्सदा निरन्तरं दैवजीवैः सद्भिर्यत्कर्त्तव्यं तदस्माभिरुक्तम् । दैवजीवानां सतां सत्पुरुषाणां सम्बन्धी कर्त्तव्यो यो भगवद्भजनरूपो धर्मः सोस्माभिरुक्तः । स्म इति प्रसिद्धिः । दैवजीवानामेवायं धर्मो, नत्वासुरजीवानाम् । आसुरावेशिनां तु व्यभिचारिणीनामिवान्यधर्मेष्वपि प्रवृत्तिः । दैवजीवानां तु गृहाश्रमिणां श्रौतस्मार्त्तादिकर्मानुष्ठाने वेदरूपभगवदाज्ञया देवतान्तरयजने क्रियमाणे भगवदङ्गत्वेन तद्विभूतित्वेन यागकरणस्योक्तत्वान्नानन्यत्वभङ्ग इति । तथा च 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मामि'तिवाक्याद्योगक्षेमनिर्वाहकत्वं भगवत एवेति यद्धर्मादिभिरैहिकामुष्मिकफलादिकं तदनायासेन भगवान्स्वयमेव करिष्यति सम्पादयिष्यति । कुत इत्यपेक्षायामाहुः—प्रभुरिति । सर्वेषां ब्रह्मेन्द्ररुद्रादीनामपि प्रभुः स्वामी नियामकः सर्वसामर्थ्यविशिष्टः । सर्वैर्मिलित्वा यत्कर्त्तव्यं तत्स्वयमेव कर्त्तुं समर्थः । हीति प्रसिद्धिः, क्षीरोदमथने मन्दरानयने । तेन सर्वप्रकारेण देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्माद्याग्रहं परित्यज्य चतुर्विधपुरुषार्थरूपो भगवानेवेति भगवदाश्रयेण भगवद्भजनमेव कुर्वाणो निश्चिन्ततां व्रजेत् । तेन दैवजीवैर्भगवदाश्रितैः कदापि कापि चिन्ता न कार्या । चिन्ताया आसुरधर्मत्वात् । सर्वं भगवानेव करिष्यतीति भावः ॥ २ ॥

ननु लौकिकवैदिकधर्माद्याश्रयपरित्यागेन भगवद्भजने क्रियमाणे कदाचिद्भगवानप्येतन्मनोरथं न कुर्याचदा किं भविष्यतीत्यपेक्षायामाहुः—यदीति ।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

यदि कदाचिच्छ्रीगोकुलस्यानन्यशरणस्यानन्यगतिकस्य 'तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रह'मित्येवं भगवता श्रीनन्दनन्दनेनाङ्गीकृतस्य निस्साधनस्याधीशोधिपतिः स्वामी रक्षकः फलात्मा पालकश्च, सर्वात्मना कायवाङ्मनसा सर्वात्मभावेन वा हृदये धृतो धारितः । येषां भगवन्तं विहाय दारागारसुतधनादिकं किमपि प्रियं नास्त्येव सर्वस्वरूपेण भगवानेव येषामस्ति, भगवदर्थमेव यैः सर्वं त्यक्तं, येषां प्राणादयोपि भगवदर्थमेव प्रिया नात्मार्थम् । यदीतिपदादेतादृश्यवस्था दुर्लभेति सूचितम् । भगवद्वरणातिरिक्तसाधनासाध्येति भावः । गोकुलाधीश इतिपदेन यथा श्रीगोकुले भक्तवश्यत्वेन भगवता स्थीयते तथैतस्यापि वशे भूत्वा भगवान् वर्त्तेत इति द्योतितम् । अत एव 'एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यता । स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे', 'नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः । ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह-

ति । नन्वेवं भगवति हृदि विद्यमाने गृहस्थानां धनाद्यभावाल्लौकिकवैदिककार्यादेः कथं निर्वाह इत्यपेक्षायामाहुः–तत इति । यदा श्रीभगवानेव सर्वसामर्थ्यविशिष्टो हृदये स्थितस्तदा लौकिकैर्व्यवहारादिकर्मभिर्वैदिकैराश्रमवर्णादिविहितैः कर्मभिर्यागदानादिभिश्चैतस्य किं फलमन्यत् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । सर्वस्यैव ब्रह्मलोकपर्यन्तस्यापि फल'स्याब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुने'तिवाक्यान्नश्वरत्वमेवेति न किञ्चिदित्यर्थः । ततस्तस्मादपरं किं फलमिति त्वमेव ब्रूह्यतो येषां सर्वभावेन भगवानेव हृदि स्थितस्तेषामैहिकं पारलौकिकं सर्वं भगवानेव करोति 'तेषामहं समुद्धर्त्ते'तिवाक्यात् । 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी'ति वाक्याच्च ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जीवैः सदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाहुः–अत इति ।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतः कर्मयोगज्ञानादिसाध्यं फलं तद्भक्तेरानुषङ्गिकमतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण शश्वन्निरन्तरं गोकुलेश्वरस्य निस्साधनफलात्मनो भक्तवश्यस्य परब्रह्मणो रसात्मकस्य भगवतः पादयोश्चरणारविन्दयोः स्मरणं भजनं चकाराच्छ्रवणं कीर्त्तनं कदापि न त्याज्यम् । स्नेहाभावेपि मनोधर्मत्वात्स्मरणस्य मुख्यतया स्मरणमेवोक्तम् । अत एव 'तस्माद्भारत सर्वात्मे'त्यस्य व्याख्याने श्रवणकीर्त्तनस्मरणानामेवोक्तौ कथं नवधा भक्तिर्नोक्तेति स्वयमेवाशङ्क्य समाहितम् । पादसेवनादारभ्यात्मनिवेदनपर्यन्तानां षण्णां प्रेमोत्तरभावित्वान्मुख्यतया श्रवणकीर्त्तनस्मरणमेवाभिहितम् । तस्मादहर्निशं स्मरणं कर्त्तव्यं लीलाविशिष्टस्य । रासादिलीला अपि सर्वाश्चिन्तनीया भावाविष्टतया । तथैव भजनं सेवनं कर्त्तव्यं, कदापि न त्याज्यम् । 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'तिवाक्ये मानस्या एव फलरूपत्वमुक्तम् । अत एव सेवालक्षणं चेतसो भगवत्प्रवणत्वम् । भगवत्प्रवणचित्तसिद्ध्यर्थं तनुवित्तजाकरणम् । तेन सेवाकरणेन संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकब्रह्मज्ञानावाप्तिरवान्तरफलम् । परमफलं तु यथाधिकारतो भगवदनुग्रहेण नित्यलीलाप्राप्तिरेवेति मे मम मतिरिति ।

श्रीमदाचार्यकृपया व्याख्या सर्वार्थबोधिका ।
मया कृता चतुःश्लोक्याः कृष्णरायाभिधेन हि ॥ १ ॥
तुष्यतां तेन भगवाञ्छ्रीमदाचार्यवल्लभः ।
दासे निस्साधने दीने कृष्णराये दयानिधिः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभदेवविरचितायाश्चतुःश्लोक्याः कृष्णरायभट्टविरचिता सर्वार्थबोधिका व्याख्या

सम्पूर्णा ।

श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

चतुःश्लोकी।

मठेशश्रीनाथभट्टकृतटीकया संवलिता

श्रीवल्लभाभिधान्नौमि तान् स्वशास्त्रार्थतो मुदा।
उपदिष्टा चतुःश्लोकी स्वीयेभ्यो यैः समासतः॥ १॥

अथ श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वीयजनानां सुग्रहार्थं समासतः स्वात्मधर्ममनुशिक्षयन्तश्चतुःश्लोक्या सर्वशास्त्रार्थं निरूपयन्ति सर्वदा सर्वभावेन भजनीय इति।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन॥ १॥

परमेश्वरो देवः सेव्य इति सर्वशास्त्रार्थः। स च केषाञ्चिन्मते निराकारः, केषाञ्चिन्मते साकार उपास्यः। तत्र निराकारस्तु नोपपद्यत एव। तथा हि, किमाकारो देह आत्मा वेति विचारणीयम्। तत्र देहस्तु पाञ्चभौतिकः प्राकृतः स नोपपद्यत एव, 'देहेन्द्रियासुहीनाना'मितिवाक्यात्तदीयानां पार्षदानां यत्र तथात्वं तत्र तन्मूलस्वामिनः परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य तथात्वे किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः। अत एव आत्मैव परः स तथाभूतो दिव्यः स्वीकार्यः। न च दिव्यपदवाच्यो देह एव तत्राकारः स्वीकार्य इति वाच्यं, देहदेहिविभागाभावात्। 'स यथा सैन्धवघन आभ्यन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन, एवं वाऽरेऽयमात्मे' त्यादिश्रुतिभिरप्राकृतत्वाच्च। दिव्यपदेन दिवि भवो दिव्य इतिव्युत्पत्त्याग्रहश्चेत्तदा देवानामिव तथादेहस्य प्राकृतत्वापत्तिः, देवेष्वप्रपञ्चीकृततत्त्वस्यैव दिव्यपदवाच्यत्वस्वीकारात्। यत्तु 'जन्म कर्म च मे दिव्यमि'त्युक्तं तदप्यप्राकृतत्वाभिप्रायेण, दिव्यपदस्य रूढार्थकत्वस्वीकारात्। अत एव 'देहेन्द्रियासुहीनानामि'त्यत्र तन्निषेधः। न च तत्र सामान्योक्त्या निषेध एव देहादेरापद्यत इति वाच्यम्, पुनस्तत्कथनात्, 'वैकुण्ठपुरवासिनां पश्यतां कुर्वतां गानमि'त्यनुपदमेव तथाकारत्वेन निरूपणात्, तेन प्राकृताकारस्य निषेधस्तत्र पर्यवस्यति, न त्वप्राकृताकारस्य। प्राकृतभौतिकादिकाकारत्वं न तथा भगवतीतिबोध्यम्। अत एवोक्तं 'साकारब्रह्मवादैकस्थापको वेदपारग'इति

स्वाचार्यनाम सर्वोत्तमे। तत्रैकशब्दो मुख्यार्थवाची। साकारत्वमुक्त्वा यद्ब्रह्मत्वं निरूपितं, तद्यथा ब्रह्म केवलं सच्चिदानन्दमयं तथा तत्करचरणादीनामपि केवलसच्चिदानन्दमयत्वं ज्ञापितम्। साकारत्वकथनेन पुष्टिमार्गीयफलस्य तत्स्वरूपस्य सर्वेन्द्रियास्वाद्यत्वं, फलानुभवप्रकार उक्तः। नन्वियदवधि सर्वशास्त्रार्थविचारकैरपि परब्रह्मणः साकारत्वनिरूपणात् कथमाचार्याणामेव साकारत्वनिरूपकत्वमिति चेत्, उच्यते। ब्रह्मणोऽत्यलौकिकत्वाच्चक्षुरादीनां लौकिकप्रमाणत्वान्न चक्षुरादिगम्यत्वं ब्रह्मणि, किन्तु स्वेच्छया संभवतीति श्रुतीनामलौकिकमानत्वेन श्रुतय एव परब्रह्मणि प्रमाणमिति तत्प्रतिपाद्यमेव ब्रह्म। तास्तु 'स ईक्षाञ्चक्रे' 'तस्मादेकाकी न रमते' 'स द्वितीयमैच्छत्' 'स हैतावानासे'-ति साकारमेव निरूपयन्ति। गीता च 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखमि'त्यादि साकारत्वमेव वदति। ननु निराकारवादिभिरपि निराकारप्रतिपादने 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमि'त्यादिश्रुतय एव प्रमाणत्वेनाङ्गीक्रियन्ते कथं न निराकारत्वमिति चेत्, उच्यते। निराकारत्वप्रतिपादका अपि श्रुतयो ब्रह्मणि देवाद्याकारवत् प्राकृताकारत्वमेव प्रतिषेधन्ति, नत्वानन्दमात्रकरपादमुखोदराद्याकारम्। यदि सर्वथा निराकारत्वमेव शुभं मतं स्यात्तदा निराकारत्वमुक्त्वापि अग्रे 'स ईक्षाञ्चक्रे' इत्यादिना साकारं न प्रतिपादयेयुः। अत एव व्याससूत्रमपि 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति। अस्याप्यर्थः, प्रकृतमेतावत्त्वं प्राकृतं साकारत्वं, तन्निषेधति निराकारश्रुतिः, न त्वानन्दैकाकारत्वं, तत्र हेतुः 'ततो ब्रवीति च भूय' इति। अस्याप्यर्थः ततोग्रे। पुनरपि 'स ईक्षांचक्रे' 'अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इत्यादि साकारत्वमेव वदतीति निराकारवादिनां यत्किञ्चिच्छ्रुतिज्ञानवत्त्वेपि सर्वशाखीयोपनिषज्ज्ञानाभावात्तासु च प्रकारभेदतो ब्रह्मनिरूपणात्, तत्र परस्परविरोधपरिहारपूर्वकविषयव्यवस्थया यत्सिध्यति तादृग् ब्रह्म मन्तव्यम्। निराकारवादिनां सर्वशाखीयोपनिषत्तात्पर्यज्ञानाभावात्स्वबुध्यनुसारेण यत्किञ्चिच्छ्रुतितात्पर्यं स्वसिद्धान्तानुसारं कल्पयित्वा निराकारत्वकथनमिति न तदुक्तं प्रमाणम्। स्वाचार्यैस्तु सर्वशाखोपनिषत्तात्पर्यस्य विरोधपरिहारेणावगमात्तत्र च साकारस्यैव निरूपणात् सर्वमवगत्यैव साकारत्वमुक्तमिति सिद्धं साकारत्वम्।

स च साकारः परमेश्वरः को वा भजनीयः, शिवो विष्णुर्वा व्यूहात्मा वा नारायणो ब्रह्माण्डविग्रहो विश्वरूपादिर्वेत्याकाङ्क्षायामाहुः व्रजाधिप इति। अनेन सर्वतो व्यावृत्त्यावतारदशापन्नेष्वपि भगवदंशेषु स्वरूपेषु भजनीयः श्रीकृष्णः पुरुषोत्तमो व्रजाधिप एवोक्तः। 'क्वचित्पाण्डित्यमि'तिश्लोके निर्णीतत्वात्। सोपि नोपास्यः किन्तु भजनीयो, 'भज' सेवायामिति धातोः। उपासनायाः कर्मान्तर्गतत्वेन मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविध्यधीनत्वं भजनीयस्यायातीति विभूतिरूपं व्यावर्त्यते। भजनञ्च सेवा, सैव भक्तिपदशक्यार्थः। 'धात्वर्थः सेवा, प्रत्ययार्थः स्नेह'

इति निबन्धोक्तेः। 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इतिभक्तिसूत्रात्। 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रोक्तेश्च। ज्ञानपूर्वकत्वे विहितस्नेहो भक्तिपदवाच्यः, अन्यथा त्वविहितः स्नेह इत्यन्यत्र विस्तरः। सा सेवा तनुवित्तजा कायिक्येव केवला संभूतेति मानसीत्वमपि लक्षणे निवेश्यते। 'प्रत्ययार्थः स्नेह' इत्यान्तरो धर्म उक्तः। तथैतदुक्तं सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा' इति। तथा च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैर्निवेदितात्मभिः संसेव्य इत्यभिप्रायतः सर्वभावेनेत्युक्तम्। सर्वो यो भावो देहेन्द्रियादीनां यथार्हं तत्तद्विनियोगात्मकस्तेन सेव्यः। सर्वात्मभावेनेति केचित्। सोप्यत्र पुष्टिमार्गीय एव। सर्वोपि आत्मनो भावो, न तु सर्वत्रात्मत्वभावनं, तस्य मर्यादामार्गीयत्वादिति विवेचनीयम्। किञ्च, स सर्वदा भजनीयः, न तु कदाचित् कर्ममार्ग इव, नैमित्तिकदेववद्वा।

ननु वेदादिप्रमाणग्रन्थेषु तु तदुपासनं विहितमभिहितं न त्वेतदित्यप्यविहितमेव भजनमिति चेन्न, सर्वतः पृथक्त्वेनैतत्प्रमातो व्यवस्थापितत्वात्। 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मामि'तिभगवद्वाक्ये भजनविध्युपपादितत्वाच्च। 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे' इत्यादिना। अत एवात्राप्यावश्यकत्वार्थकतयानुशिष्टानां तव्यत्तव्यानीयर्(१)प्रत्ययानां मध्ये अनीयर्प्रत्यय उपात्तः। तथा विध्यर्थकश्च। न चैवं विध्यधीनत्वप्रसङ्गः। मर्यादातो व्यतिरेकात् पुष्टिमार्गीयत्वाच्च। अत एवोक्तमेकादशस्कन्धे भागवते भगवद्धर्मनिरूपणप्रसङ्गे 'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित्। धावन्निमीलय वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिहे'-त्यादि। अयमेव धर्मः॥ १॥

इति मठेशश्रीनाथभट्टकृता चतुःश्लोक्याः प्रथमश्लोकटीका समाप्ता।

---

(१) तव्यत्तव्यानीयरः (३-१-९६) इतिसूत्रात्। (२) नाधिका लब्धा।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नम ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीद्वारिकेशविरचितव्याख्यायुता ।

श्रीगोवर्धनधराय नमः ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान्विट्ठलेशांश्च सद्गुरून् ।
स्वसिद्धान्तचतुःश्लोकीं विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः कृष्णाश्रयग्रन्थे सपरिकरस्याश्रयस्य निरूपितत्वादाश्रितान् स्वमार्गीयप्रमाणप्रमेयसाधनफलानि निर्देष्टुं तद्बोधकधर्मार्थकाममोक्षाँश्चोपदेष्टुं पूर्वश्लोके धर्मं प्रमाणं च निरूपयन्ति सर्वदेति ।

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।
स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

सर्वदेति सर्वस्मिन्काले । सर्वभावेनेति पतिपुत्रादिभावेन । तदुक्तं 'प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मे'ति, 'सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वर' इति, 'येषां च त्वं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवतश्च' । व्रजाधिपः । व्रजस्य निःसाधनस्यानन्यस्वामिनः अधिपः स्वामी । कर्तव्यं निर्दिशन्ति भजनीय इति । कायवाङ्मनोभिरवश्यं सेवनीयः । यद्वा, सर्वेषामिन्द्रियाणां भावेन 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः' इतिरीतिकेन, निरोधलक्षणे वक्ष्यमाणरीतिकेन वा सेव्यः । स्वस्येति 'देवोऽसुरो मनुष्यो वे'तिवाक्यात्, 'को नु राजन्नि'तिवाक्याच्च स्वस्यात्मनो जीवमात्रस्य । स्वस्य कृष्णाश्रितजीवस्यायमेव धर्मः । तदेव भक्तिहंसे 'स्त्रियाः स्वपतिभजनव'दिति । अकर्तव्यं निषेधयन्ति………………

ण काले श्रौतकर्तव्यस्य । 'वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः । तथैव विधिवत्कार्यः' बालबोधे 'स्वधर्ममनुतिष्ठन्वै भारद्वैगुण्यमन्यथा' । अत एव सर्वोत्तमेऽपि 'कर्ममार्गप्रवर्तकः' 'यागादौ भक्तिमार्गैकसाधनत्वोपदेशकः'; 'यज्ञभोक्ता यज्ञकर्ते'त्यादिनामानि । तथाकृतिश्च परम्परया दृश्यते । न चैवं 'सर्वदा'पदबाधः शङ्क्यः, भक्तिमार्गे साधनफलयोरैक्येन तेषामपि सेवा मध्यपातिनीति न बाधः ॥ १ ॥

एवं 'सर्वदा सर्वभावेन भजनीय' इत्यनेन प्रमाणं निरूप्य 'धर्मो ही'त्यनेन धर्मं च निरूप्य प्रमेयमर्थं च निरूपयन्ति एवं सतामिति ।

एवं सतां स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि तेन निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

उक्तप्रकारेण भजताम्। स्मेति प्रसिद्धिः। भगवद्गीतासु 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मितिभगवद्वाक्यात्। एकादशस्कन्धे च 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्। योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि, सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसे'तिभगवद्वाक्यात्। कर्तव्यं सेवोपयुक्तपदार्थसम्पादनं स्वयमेव करिष्यति। स्वकर्तव्यमितिपाठे स्वस्य जीवस्य भगवतो वा यद्यत्कर्तव्यं तत्तद्धरिः स्वयमेव अविकृत एव अप्रार्थित एव करिष्यति, न त्वन्यद्वारा। नापि कल्पवृक्षादिवत्। स हि प्रार्थित एव करोति। अत एव दशमस्कन्धे 'व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः'। सर्वोत्तमेऽपि 'स्वदासार्थकृताशेषसाधन' इति। मार्यादिकभक्तेषु नृसिंहमहत्तरादिषु तथाकृतमपि श्रूयते। ननु भगवान् केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्कायामाह प्रभुरिति। प्रकर्षेण भवतीति। भगवदीयाभिलषितशय्यासिंहासनादिरूपो भवति। यथा मैथिलश्रुतदेवयोर्गृहयोर्ऋष्यादिवाहनादिसर्वरूपो भूत्वा विवेश। तदुक्तं 'उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यां तदलक्षित' इति। यथा च षोडशसहस्रनायिकाविवाहे श्रीवसुदेवादिवीरयात्रिकसर्ववस्तुरूपो भूत्वा सर्वत्र विवाहं कृतवान्। तदुक्तं 'अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः। अथोपयेमे भगवाँस्तावद्रूपधरोऽव्यय' इति। ननु सर्ववेदप्रतिपाद्यो भगवानुच्चावचभावं कथं भजते इत्यत आहुः सर्वसमर्थ इति। सर्वं कर्तुं समर्थः। अथवा। सर्वेषूच्चावचभावेषु समस्तुल्योऽर्थो यस्य। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति'श्रुत्या वस्तुतः सर्वस्य भगवत्त्वात्। तथा चोक्तमष्टमस्कन्धे 'उच्चावचेषु भूतेषु चरन्वायुरिवेश्वरः। नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धियो गुणैः'। हि युक्तोऽयमर्थः। एतेन सिद्धमाहुः तेनेति। भगवतैव संपादितेनार्थेन निश्चिन्ततां भगवदेकताननतां व्रजेत्। निश्चिन्तो भूत्वा सेवां कुर्यात्। अत एव भक्तिवर्द्धिन्यां 'अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः'। नवरत्नप्रकाशेऽपि 'भगवदर्थापि सा न कार्या'। विवेकधैर्याश्रयेऽपि 'प्राप्तं सेवेत निर्ममः'। गदाधरदासीनां तथाकृतिश्च श्रूयते। एवं प्रभुपदेनार्थं सर्वसमर्थपदेन प्रमेयं च निरूप्य 'भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयार्भक' इत्युपक्रम्य, 'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्। आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः। न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिष'इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥

एवं तु भगवतार्थसंपादने कृते भक्तिमार्गान्तरायः, स्वयं कृते सेवाऽनिर्वाह इति प्राप्ते; भक्तिमार्गीयं साधनं निरूपयन्तो हरेर्दिदृक्षारूपं कामं निरूपयन्ति यदि श्रीगोकुलाधीश इति।

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

एतेन दुर्लभतोच्यते। अत एव दिदृक्षा। श्रिया युक्तो गोकुलाधीश, एतेन कामसम्पत्तिर्निरूपिता। 'कामः स्त्रीषु प्रतिष्ठित' इतिवाक्यात्। 'कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तदि'तिवाक्यात् साधनसंपत्तिर्निरूपिता। तयोः स्वस्मिन्समावेशमाहुः धृतः **सर्वात्मना हृदि**। 'एकादशेन्द्रियैः काम' इतिवाक्यात्। अत्राऽऽत्मपदं इन्द्रियपरम्। सर्वपदं एकादशपरम्। सर्वेन्द्रियैः कामसाधनसंयुक्तो गोकुलाधीशो हृदि धृतो हृदये कृतस्तदा लौकिकफलस्य स्वाधीनपतित्वस्य वैदिकफलस्य चित्तशुद्धेश्च 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इतिवचनादाप्तत्वेन लौकिकैरुद्यमनादिभिः वैदिकैर्यज्ञादिभिरपि किं? नास्ति परमुत्कृष्टं, यस्मादेतादृशमत्युत्कृष्टमस्ति चेद्ब्रूहि ॥ ३ ॥

एवं श्रीपदेन कामं साधनं च निरूप्य भगवदीयत्वरूपं मोक्षं स्मरणसेवारूपं फलं निरूपयन्ति—अत इति।

अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

यतो हृदये श्रीगोकुलाधीशधारणादन्यसाधनं नास्ति, अतः परं **सर्वात्मना** देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैः शश्वन्निरन्तरं, गवां कुलस्य, गवां बन्धूनां गोपगोपीनां, गोकुलग्रामस्य वा ईश्वरस्य नियामकस्य पादयोर्भगवदीयदेहसंपादकयोः स्मरणमाध्यानं भजनं सेवनं, चकारेण श्रवणं कीर्तनं च, न त्याज्यम्। सादरं सर्वथा विधेयम्। अपिः संभावनायाम्। त्यागसंभावनैव नास्ति। एवं भगवदीयत्वरूपमोक्षं सेवारूपफलं चेति। स्वयं स्वाभिप्रामाण्येन ग्रन्थं समापयन्ति—इति मे मतिरिति। मे श्रीकृष्णवल्लभस्य इति एवं प्रकारिका मतिः ॥ ४ ॥

एवं भगवदीयानां धर्मार्थेच्छामृतप्रदा ।
व्याख्यातेयं चतुःश्लोकी प्रमाणादिप्रदर्शिका ॥ १ ॥
तेन श्रीवल्लभाचार्याः स्वदासे मयि वंशजे ।
प्रसीदन्तु स्वकृपया सान्वयाः सहसेवकाः ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणैकतानश्रीमथुरानाथात्मजद्वारिकेशविरचिता

चतुःश्लोकीव्याख्यान्वयबोधिनी

समाप्ता।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

चतुःश्लोकी ।

श्रीमद्व्रजराजचरणविरचितटीकानुवादसहित ।

श्रीमद्रासरसामृताब्धिविलसद्गोपीशपादाम्बुज-
द्वन्द्वस्नेहविलासदानकरणे श्रीपारिजातोपमः ।
स्फूर्जद्गोपकदम्बिनीविलसितप्रेमाख्यवर्त्माकरो
भूयान्मे हृदि सन्ततं दुरितहृच्छ्रीविट्ठलो वाल्लभिः ॥ १ ॥

(વસંતતિલકા)

શ્રીરાસના રસમયામૃતના સમુદ્રે
શોભાયમાન પ્રભુના ચરણાબ્જ યુગ્મે;
સેવાવિલાસસુખના શુભ દાનકાજે
શ્રીપારિજાતસમ આપ સદા બિરાજે; (૧)

શોભે જ પ્રેમ બહુ ગોપકદમ્બિનીમાં
તે પ્રેમમાર્ગકર વલ્લભપુત્રરૂપે;
જે વિઠ્ઠલેશ અતિપાપ હરે સદા જો
તે શ્રીશ આ મમ હૃદે જ સદા બિરાજો. (૨)

આપણા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થ ભગવાન્ છે. આ સિદ્ધાન્ત આપણને યથાર્થ સમજાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે પરમકૃપાથી ચાર શ્લોક રચ્યા. તેમાં પ્રથમ શ્લોકથી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ।

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वापि कदाचन ॥ १ ॥

अन्वयार्थ-(सर्वभावेन) સર્વાત્મભાવથી (सर्वदा) હંમેશાં (व्रजाधिपः) વ્રજના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર (भजनीयः) સેવવા. (स्वस्य) ભક્તનો (अयमेव) આ જ (धर्मः) ધર્મ

(हि) નિશ્ચય છે. (क्वापि) કોઇ પણ સ્થલમાં (कदाचन) કોઈ પણ કાલમાં (अन्यः) ઉપર કહ્યો તે શિવાય બીજો (न) નથી.

ભાવાર્થ–સર્વાત્મભાવથી હંમેશાં વ્રજના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને સેવવા. ભક્તનો આ જ નિશ્ચિત ધર્મ છે. કોઇ પણ સ્થલમાં કોઇ પણ કાલમાં સેવા વિના અન્ય ધર્મ જ નથી.

ભગવદ્દાસ્ય એ જ ધર્મ છે.

વિવેચન–જીવ ભગવાન્‌નો સહજ દાસ છે, આ જ વાત શ્રુતિ કહી રહી છે. તેથી જ શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનમાં જીવના સહજ સ્વામી શ્રીગોકુલપતિના ચરણકમલદાસ્યનેજ જીવના સહજ ધર્મ તરીકેનો નિર્ણય કર્યો.

ભગવદ્દાસ્ય સદા કરવું.

ભગવાન્‌ની સેવામાં કાલનો નિયમ નથી. ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેમાં ધર્મકાર્ય કરવાનો સમય દર્શાવ્યો, કારણ કે તે ધર્મથી થતું ફલ કાલને અધીન છે. નાશયુક્ત છે. ભગવદ્દાસ્ય તેવો ધર્મ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે સેવાનું ફલ પણ કાલાધીન નથી. પણ અક્ષય્ય છે. જો ક્ષણ વાર પણ ભગવત્સેવા ત્યજી બીજો ધર્મ કરીએ તો આપણી અનન્યતાનો ભંગ જ થાય. આપણાથી આપણા પતિને છોડીને બીજાની સેવા થાય જ કેમ! પતિવ્રતાનું ક્ષણ પણ મન અન્યત્ર ચલે તો પતિવ્રતાવ્રતનો ભંગ જ થાય. આ બન્ને તાત્પર્ય 'सर्वदा' પદથી નિકળે છે.

સર્વાત્મભાવથી ભગવત્સેવન કરવું.

સર્વાત્મભાવ એટલે શું ?—(૧) સર્વ પતિપુત્રાદિભાવથી ભગવાન્‌ને સેવવા. શ્રી-આચાર્યચરણે પણ આજ્ઞા કરી કે 'તેવી ભાવનાથી પ્રભુસેવા કરવી,' (૨) સ્ત્રીભાવથી પણ ભગવાન્‌ને સેવવા. અહીં સર્વભાવનો સમાવેશ એકલા સ્ત્રીભાવમાં થાય છે. કારણ કે 'સર્વ' શબ્દ ક્વચિત્ એકત્વનો બોધક પણ જોવાય છે. તેથી જ શ્રીગોપીજનોએ 'સર્વ વિષયોને ત્યજીને હે ભગવન્ અમે આપના ચરણમાં આવ્યા છીએ' અહીં સર્વ શબ્દનો એક એવો અર્થ કર્યો અને સર્વ વિષયોના સ્થાન પ્રભુને ગણ્યા. ભગવાન્‌માં જે સ્ત્રીભાવ છે તે જ યોજક છે. શ્રીસ્વામિનીજીએ કરેલા સ્વશૃંગારાદિપ્રકારયુક્ત ભગવાન્‌માં જે સ્ત્રીભાવ છે તેજ આપણને યોજનાર છે; અર્થાત્ આપણામાં સ્ત્રીભાવનો[1] ઉત્પાદક છે; (ભગવાન્‌માં ગૂઢ રીતિથી સ્ત્રીભાવ રહેલો છે તે વાત સૌન્દર્યપદ્યની ટીકામાં દર્શાવેલી છે) શ્રીગુસાંઇજીએ પણ શૃંગારરસમંડનમાં આ જ વાત દર્શાવી છે. 'જો[2] કે આપ યુવતીવેષમાં છો છતાં આપનો કટાક્ષ અમર્યાદ છે. કામબાણની લીલાને કરતો એ અમર્યાદ કટાક્ષ વિવેક લજ્જા અને ધૈર્યને

---

૧ **સ્પષ્ટીકરણ**–આપણે ભગવાનને સ્ત્રીભાવથી ભજવા એ પ્રસંગ ચાલે છે. હવે એ સ્ત્રીભાવ આપણામાં શી રીતે ઉદ્‌ભવે ? એના જવાબમાં પ્રભુમાં વિરાજેલો સ્ત્રીભાવ એજ આપણામાં સ્ત્રીભાવનો ઉત્પાદક છે. આ વાતમાં 'સ્ત્રીભાવયુક્ત પ્રભુના દર્શનથી આપણને સ્ત્રીભાવ થાય' આ શ્રીઆચાર્યચરણનું વચન પ્રમાણ આપ્યું. પ્રભુમાં સ્ત્રીભાવ છે. આ વાત સિદ્ધ કરવા શૃંગારરસમંડનાદિનાં વાક્યોને પ્રમાણ તરીકે આપ્યાં છે.

(२) यद्यपि युवतीवेषस्तथाप्यपाङ्गस्तवात्यमर्यादः। विहितस्मरशरलीलो हन्ति विवेकत्रपाधैर्यम्॥ऊ, ९०–२०

હણે છે.' 'આ રીતે ત્રિભંગ સ્વરૂપે આપ જો વેણુનું મધુર ગાન કરો તો તેજ વખત પુરુષને પણ યુવતીભાવ ઉમટે,' માટેજ અમારા પ્રભુચરણે અને શ્રીમદાચાર્યચરણે આજ્ઞા કરી છે કેઃ–'એ સ્વરૂપના દર્શનથી તો જરૂર પ્રમદાભાવ થાય જ' 'કૃષ્ણનું સ્વરૂપ જેમાં સ્ત્રીભાવ ગૂઢ છે એવું છે' આમ બર્હાપીડ શ્લોકની સુબોધિનીજીમાં કહ્યું છે. જો કે સ્ત્રીભાવને સર્વ કોઇ યોગ્ય નથી તેથી આ ભાવ સર્વને ઉપદેશવો અશક્ય લાગે છે. પરંતુ આ ભાવમાટે સર્વની યોગ્યતા શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્માજીએ બૃહદ્વામન પુરાણમાં કહ્યું છે કે 'સ્ત્રી કે પુરુષે પતિભાવથી ભગવાનને ભજવા' (૪) સર્વભાવ પદમાં સર્વશબ્દનો અર્થ પ્રભુ પણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રભુ જ છે કારણ કે સર્વશબ્દની શક્તિ પ્રભુમાં જ છે અને પ્રભુના આત્મરૂપ શ્રીસ્વામિનીજી છે તેમાં દાસીભાવથી પ્રભુને સેવવા. એટલે કે શ્રીસ્વામિનીજીના સંદેશા શ્રીપ્રભુને પહોંચાડવા, લીલોપયુક્ત સર્વસામગ્રી સમ્પાદન કરી આપવી વિગેરે. આમ સર્વભાવ શબ્દનું જુદી જુદી રીતે રહસ્ય સમજવાનું છે.

વ્રજાધિપપદનું તાત્પર્ય--વ્રજાધિપ પદ પૂર્ણપુરુષોત્તમનું બોધક છે. જેમ પ્રભુ વ્રજજનોને પોતાના ગણી આપ જ તેઓના નાથ બની તેઓની સાથે રમણ કરે છે; તેમ આપણે પણ જો પ્રભુને સર્વાત્મભાવે ભજશું તો અવશ્ય આપણી સાથે પણ વ્રજજનોની પેઠે રમણ કરશે જ. ગોકુલવાસીઓને રસદાન કરવાની ઇચ્છાથી વામકરમાં ગિરિવરને ધારણ કરી અમન્દ ઉત્સાહથી; ઉલ્લસિત હૃદયવાલા શ્રીગોકુલનાથે પણ કહ્યું કે વ્રજનો[1] નાથ હું છું અને વ્રજ મારે જ શરણે છે' આપણે પણ ભગવાનને જ નાથ સ્વીકારી સેવા કરીએ.

સ્વધર્મ--જીવ ભગવાનનો અંશ છે ' જે જેનો અંશ હોય તે તેને ભજે' તેથી સેવા એ જ જીવનો ધર્મ. ત્રણે કાલમાં આ શિવાય અન્ય ધર્મ જ નથી. આ જ સ્વધર્મ. આ ધર્મથી અન્યધર્મ ભૂલે ચૂકે પણ ન જ થાય, થાય તો બાધક જ થાય. શ્રીદેવકીભાગ્યોદયના સૂર્ય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતાજીમાં પણ એ જ આજ્ઞા કરી કે 'સ્વધર્મમાં મરવું કલ્યાણકારી છે; પણ પરધર્મ તો ભયાવહ જ છે' સેવા એ જ સ્વધર્મ, એમ અતિભારથી કહ્યું તેથી અન્યધર્મોની સ્પષ્ટ મના થઈ ગઇ, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને તેવે જ બીજે સ્થલે તે તે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોને સ્વધર્મ કહી વર્ણવ્યા છે તે અવલોકી ચિત્તમાં અન્યથા વિચાર પણ ન થવો જોઇએ તેથી 'બીજો નથી' આમ કહી અન્યધર્મોનો સ્વધર્મ તરીકેનો સદન્તર નિષેધ કર્યો છે. (આવી સુદૃઢ આજ્ઞા સાંભળી જીવથી અન્યધર્મ–અન્યાશ્રય–કેમ થાય ?)

ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેહધર્મ છે. જીવના ધર્મ નથી.

તેથી ભગવદ્–ધર્મને સ્વધર્મ ન માનતાં દેહધર્મને સ્વધર્મ માની બેસનાર બહિર્મુખ જ કહેવાય. કારણ કે ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મો દેહને ઉદ્દેશી કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેને સ્વધર્મ

---

(१) तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम्।
गोपाये स्वात्मयोगेन सोयं मे व्रत आहितः ॥ स्कं. १०।२५।१८।

તરીકે ન જ ઓળખાવી શકાય. સ્વધર્મ તો સેવા જ. યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને પૂછ્યું 'સર્વધર્મમાં તમોને કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?' ઉત્તરમાં એ જ મલ્યું કે 'પ્રભુની સહસ્ર નામથી સ્તુતિ અને ભક્તિથી પ્રભુસેવા એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

આ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો સર્વથા કેમ નિષેધ કરો છો, તે અવશ્ય આચરવા જોઈએ. આવી રીતે આપણને કોઈ પુછી શકે; પરન્તુ ઉત્તર સીધુ ને સરલ છે. જો કે દેહના સંબન્ધિ હોવાથી તે ધર્મશાસ્ત્રીય ધમ આચરવા જોઇએ, પરન્તુ આ દૈવસૃષ્ટિનો દેહ અન્યસૃષ્ટિની માફક ભૌતક નથી. (દૈવસૃષ્ટિ તો સેવાર્થ શ્રીઅંગમાંથી જ પ્રકટી છે.) ભગવાન્‌ના ચરણકમલના રેણુથી દૈવસૃષ્ટિના દેહો બન્યા છે. તેનો સેવા વિના અન્યધર્મ કેમ હોઇ શકે! શ્રીવરાહભગવાન્‌ને પણ કહેવું પડયું કે; દૈવસૃષ્ટિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી કોઈ જુદી જ સૃષ્ટિ છે" આ સૃષ્ટિ ભગવાને સ્વસેવાર્થ જ પ્રકટ કરી છે, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ નિશ્ચય થયો.

સેવા ગમે તે કાલ અને દેશમાં થાય છે—ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મ દેશકાલનાં સાધન હોય તો જ થઈ શકે. જેને દેશ અને કાલનું નિયમન હોય તેને તો ધર્મ પણ ન કહી શકાય પણ ધર્માભાસ જ કહેવાય. જે ધર્મ સ્વતઃ દેશકાલને શુદ્ધ કરી દે તેજ ધર્મ કહેવાય, તે શક્તિ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મમાં નથી જ, પણ ભગવત્સેવામાં જ છે. તે તો અમુક દેશ ને અમુક કાલ હોય તો જ એટલે કે તે કાલમાં ને તે દેશમાં જ ધર્મશાસ્ત્રીય ધર્મોનું વિધાન છે, માટે ધર્માભાસ કહેવામાં જરા પણ ઉણપ નથી. સેવાધર્મ કોઇ પણ દેશમાં કે કાલમાં કરી શકાય, સેવામાર્ગ ધર્મી–શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર–પરત્વે છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ સ્વતઃ ભક્તને માટે દેશકાલાદિને આધિદૈવિક બનાવી દે છે તેથી ભક્તને સ્વધર્મ બજાવતાં ન નડે દેશ કે ન નડે કાલ વિગેરે. ભગવાન્‌ના[1] ભક્તોમાં જ એટલું સામર્થ્ય રહેલું છે કે 'સ્વહૃદયસ્થ ભગવાન્‌દ્વારા તીર્થને પવિત્ર કરે છે, તીર્થમાં તીર્થત્વ ઉત્પન્ન કરે છે' ધર્મ અને ધર્મી એક જ છે, સેવાધર્મ પણ ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાન્ અતિપ્રબલ છે–દેશકાલાદ્યપરિચ્છેદ્ય છે–અતિરોહિત છે–તેમ સેવાધર્મ અતિપ્રબલ છે, ને ત્રણે કાલમાં નાશરહિત છે તેથી ગમે ત્યાં કરી શકીએ છીએ. (એ સેવાધર્મની અપૂર્વ શક્તિ છે.) ભગવદીયોને કોઈ પણ કાલમાં કોઇ પણ દેશમાં સેવા વિના અન્યધર્મ થયો નથી, થવાનો નથી.

અન્યધર્મ એ સ્વધર્મ નથી.—તેથી અન્ય ધર્મમાં વખતે મન• ચાલ્યું જાય તો પણ ત્યાંથી મનને વારી ભગવાન્‌માં જ યોજે, સર્વોત્તમભાવથી ભગવાનને જ ભજે, ભગવાન્ જ ભકતોના ધર્મરૂપ છે, ભગવાન્ જ મારા ધર્મરૂપ છે; એમ જાણી ભગવાન્‌નેજ સેવે.

અન્યધર્મની પણ ભગવત્સ્મરણથી જ પૂર્ણતા-શાસ્ત્રમાંથી આપણને એમ પણ મળી આવે છે કે–"ધર્મથી પાપને દૂર કરે છે. પાપ જ ઇષ્ટસિદ્ધિમાં આડે આવે છે તે ધર્મથી દૂર કરી ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લઇશું." આમ ધર્મશાસ્ત્રોક્ત ધર્મથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ કરી લેનારા છે. પણ તેઓ નથી સમજતા કે, યથાવિધિ સાડ્ગ ધમ આચરે તો જ પાપ દૂર થાય, અને તે જ પુનઃ ફરીથી કરે ત્યારે ફલ મળે, આવી રીતે ઇષ્ટસિદ્ધિ કરવી એ તો એમનાથી

---

[1] तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता । भा. १।१३।९

બહુ જ દૂર છે. પ્રથમ યથાવિધિ સાઙ્ગ ધર્મ આચરવો એજ અસંભવિત છે–અશક્ય છે. તેમ છતાં આચરવા બેસે તો પણ તેની પૂર્ણતા તો ભગવત્સ્મરણથી જ થાય. ભગવદ્ધર્મ–ભગવાન્નો સ્મરણધર્મ–કરે તો જ અન્યધર્મોની પૂર્ણતા. ભૂલે ચુકે ભગવત્સ્મરણ ન કરે તો વિધિ અધૂરો રહે અને ફલ તો ન જ મળે. માટે 'જેના સ્મરણથી જેના નામોચ્ચારથી સંધ્યા જપ ક્રિયા વિગેરેની ન્યૂનતા પૂરાય છે એવા ભગવાન્ અચ્યુતને નમવું જોઇએ.'

સેવાધર્મમાં તો વિધિ નથી, (વિધિ થયો કે ન્યૂનાતિરિક્ત દોષ લાગે.) સેવા–ભજન–એ ભાવાત્મક છે, ભજન એજ ફલ છે, ફલ એ જ સ્વધર્મ છે, માટેજ યદુકુલરૂપી અમૃત સમુદ્રના ચન્દ્રરૂપ ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરી કે 'જે[1] જે પ્રકારે મને ભજે છે તેને તે પ્રકારે હું ભજું છું.' તેથી ભગવાન્ને જ ધર્મરૂપ માનનારા ભકતોના ધર્મરૂપ ભગવાન્ જ બને એમાં નવાઈ શી? વિધિહીન ધર્મોથી ફલસિદ્ધિ થતી જ નથી. યોગી યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે, [2]'વિધિહીન ભાવદુષ્ટ અને જે શ્રદ્ધારહિત આચરવામાં આવ્યું હોય તે મૂર્ખ અકૃતાર્થ જનનું કર્મ તો અસુરો જ હરણ કરે છે.'

(હવે ભકતોની વાત કરીએ.) ભકતોને તો ભગવાન્ જ ઇષ્ટ છે, અને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ તો ભગવત્સેવા વિના અન્ય ધર્મથી થાય જ નહિ. ભગવાન્ના વિરહતાપપૂર્વક ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે જે ભગવત્સેવા કરવામાં આવે તે જ પરમધર્મરૂપ છે. શુકદેવજીનાં વચનામૃતથી પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે. 'સાધનભક્તિથી[3] ઉત્પન્ન થએલ ફલરૂપ ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થાઉં છું' ધનથી[4] કુલથી રૂપથી તપથી શાસ્ત્રથી પ્રભાવથી તેજથી બલથી પરાક્રમથી કે બુદ્ધિયોગથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થતા નથી. ભગવાન્ ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે. જુઓ ગજેન્દ્રને પણ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થયા' 'દાન.[5] તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા કે વ્રત ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકતાં નથી; પરંતુ ભગવાન્ નિર્મલ–અનન્ય–ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે. બાકીનાં ફાંફાં છે.' 'ભક્તપ્રિય પ્રભુ શ્રદ્ધાથી મલે' 'મારી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરનારને ચક્રવર્તી રાજ્ય મલે' અહીંથી પ્રારંભીને 'નિરપેક્ષ ભક્તિયોગથી જ હું લભ્ય છું' અહીં સુધીના સન્દર્ભથી તેમજ એવાં બીજાં હજારો વાકયોથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ ભક્તિ વિના ઇતર સાધનથી મલતા નથી. ત્યાં જ ફરી સર્વધર્મોનું નિરૂપણ કરતી વખતે પ્રભુએ શ્રીમાન્ ઉદ્ધવના

---

(१) ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । गीता.

(२) विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्याकृतात्मनः ।

(३) स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोघौघहरं हरिम् । भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ११–३–३१ ॥

(४) मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय ॥ भा० ७–९–९

(५) न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ भा० ७–७–६२

પ્રતિ કહેલા 'મારી ભક્તિ દરેકે કરવી જોઇએ' અહીંથી પ્રારંભીને 'જે[1] સ્વધર્મમાં રહી અન્યાશ્રય વગર મને ભજે અને પ્રાણીમાત્રમાં મારી બુદ્ધિ રાખે તે શીઘ્ર મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.' અહિ પર્યન્તના સંદર્ભે અનન્ય ભજનનેજ સ્વધર્મ બતાવ્યો છે, માટે ધર્મ સમજવાની ઇચ્છાવાલા ભગવદીયોએ સમજવું જોઇએ કે આપણા ભગવાન્ જ ધર્મરૂપ છે, માટે ધર્મરૂપ ભગવાન્ જ સેવવા. અન્યધર્મો અધિકારીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સ્વભજનરૂપ ધર્મના તો સર્વ કોઈ અધિકારી છે આમ પ્રભુએ બતાવ્યું તેથી સિદ્ધ થયું કે ધર્મપદનો શકયાર્થ ભગવદ્‌ભજન જ છે. અને આ વાત પણ યુક્તજ છે કે સર્વપાપશોધક નિર્મલ વસ્તુને અધિકારાદિકની અપેક્ષા નજ હોય. અગ્નિ, દાહ કરવામાં અધિકારી અનધિકારીનો વિચાર ન જ રાખે. આધિદૈવિકસ્વરૂપયુક્ત ગંગાસ્નાન સર્વ કોઈને શુદ્ધ જ બનાવે. આ પ્રમાણે તેજોયુક્તપદાર્થ તેમજ ગંગા વિગેરેનો દાખલો પૂર્વવાતને સિદ્ધ કરે છે કે સર્વ પાપશોધક એવા ધર્મના સર્વ કોઇ અધિકારી હોય શકે.

અન્યધર્મોમાં ધર્મપણું હોય તો તે સર્વપાપ બાળી ઇષ્ટરૂપ ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે. અને તે ધર્મ સાર્વજનિક હોવો જોઇએ. કોઇ પણ પ્રાણી તે પાળવામાં અધિકારી હોવો જોઈએ. જેનામાં આવા ગુણો હોય તે મુખ્ય ધર્મ કહેવાય. સેવાધર્મમાં આવી શક્તિ છે, અન્યધર્મમાં નથી. માટે સેવા શિવાયના બીજા ધર્મો ગૌણ કહેવાય. હવે આપણે સ્પષ્ટ સમજ્યા કે સર્વાત્મક ભગવાનની સેવા એ જ આપણો ધર્મ.

ભગવત્સેવામાં અન્યધર્મનો સંબન્ધ પણ નજ હોવો જોઈએ.–ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે કે 'હું તો અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાઉં છું 'જે[2] અન્યાશ્રયરહિત થઇ મારું ચિન્તન કરે છે તેના યોગક્ષેમનો નિર્વાહ હું જ કરું છું'. માટે ભકતોનો ભગવત્સેવા એજ સ્વધર્મ છે; (ભકતોના ધર્મરૂપ ભગવાન્ જ છે) માટે સ્વધર્મથી ભગવાન્‌નેજ સેવવા; અન્યધર્મમાં મન પરોવવું નહિ. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે આપણે ભગવાન્‌ને જ ધર્મરૂપે સમજ્યા. હવે શ્રીમદાચાર્યચરણ અર્થનું સ્વરૂપ દ્વિતીયશ્લોકમાં કહે છે તેનો વિચાર કરીએ.

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ।
प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ–(सदा) હંમેશાં (एवं) આ પ્રમાણે (कर्तव्यं) કરવું (प्रभुः) ભકતોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર (सर्वसमर्थः) ભકતોના સર્વરૂપ ભગવાન્ સુન્દર અર્થરૂપ પણ છે. (તે) (स्वयमेव) આપ જ (हि) જરૂર (करिष्यति) ભકતોનું સર્વ કાર્ય કરશે. (स्म) આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (ततः) માટે (निश्चिन्ततां) ભકતે નિશ્ચિન્તપણામાં व्रजेत् રહેવું.

(૧) इति मां यः स्वधर्मेण भजन् नित्यमनन्यभाक्। सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ સ્કં૦ ૧૧–૧૮–૧૪

(૨) अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥ गीता

ભાવાર્થ-હંમેશાં આ પ્રમાણે કરવું કે-ભકતોના સ્વામી ભગવાન્ ભક્તના સુન્દર અર્થરૂપ છે, માટે ભક્તનાં સર્વ કાર્ય ભગવાન્‌જ જરૂર કરી લેશે. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે માટે ભકતે નિશ્ચિન્ત રહેવું.

વિવેચન-ભક્તાનું સર્વ કાર્ય ભગવાન્ કરી લે છે. અર્થ-ધન-હંમેશાં સંતાડવું જોઇએ. તેનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. પ્રભુ નિજસ્વરૂપ રૂપ અર્થને રક્ષે છે. ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે, તેથી પોતે જ કર્તવ્ય-રક્ષણાદિક કરે છે. ભકતોને કરવાનું રક્ષણાદિક કાર્ય આપ જ કરી લે છે. માટે ભકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. જેમ અર્થનું રક્ષણ કરવાને આપણે યત્ન કરીએ છીએ, તે જડ હોવાથી તેને રક્ષણની જરુર છે, પરન્તુ ભગવદીયોને તો ભગવાન્‌જ અર્થરૂપ થયા. (પ્રભુ ભાવાત્મક છે) ભાવાત્મક ધનને ગુપ્ત રાખી રક્ષવું જોઈએ, તે ગુપ્ત રાખી રક્ષવાનું કાર્ય પણ ભગવાન્‌જ કરી લે, ભકતે તો નિશ્ચિન્ત જ રહેવું. (મારો ભાવ વધશે કે નહિ! ભાવ નષ્ટ તો નહિ થાય! ઇત્યાદિ ચિન્તા ન જ કરવી.) 'નિવેદિત ભકતે કોઈ પણ જાતની ચિન્તા ન જ કરવી.' એવી શ્રીમદાચાર્યચરણની નવરત્નીય આજ્ઞા છે. અર્થને આપણે સારી રીતે સંતાડીએ તો જ ચોરોથી નિશ્ચિન્ત થવાય. ભાવરૂપ અર્થને પણ બહિર્મુખ ચોરોથી રક્ષવાની જરૂર છે, તે રક્ષણ પણ પ્રભુ જ કરી લેશે માટે ભકતે તેની ફીકર ન જ કરવી. અર્થ તો સર્વથી ગુપ્ત રાખવો જોઇએ, માટે ભાવરૂપી અર્થ સર્વગુપ્ત રાખવા માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્લોકમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન કર્યો. પણ ભક્તને કહ્યું કે, 'તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું, તમારું (ભાવરક્ષણનું) કાર્ય હું કરી લઇશ.' આવી રીતે ભાવની વાત ગુપ્ત રીતે સમજાવી. અથવા પ્રભુ સર્વ કરવાને સમર્થ છે. માટે ભક્તનું સર્વ કાર્ય આપ જ કરી લેશે. હંમેશાં ભકતે એમ ધારી નિશ્ચિન્ત રહેવું. જેમ દ્રવ્યથી જ સર્વસામગ્રી મેળવી શકીએ છીએ; તેમ સર્વસમર્થ પ્રભુ જ ભક્તના સ્વભોગયોગ્ય અલૌકિક દેહ, યૌવન વિગેરે સામગ્રીસંપાદન કાર્ય કરી દેશે. કારણ કે ભગવાન્ સર્વભકતોના અર્થરૂપ છે. માટે આપ જ ભક્તની અલૌકિક સામગ્રીરૂપ બની જાય. અમારા રસોદધિના ચન્દ્ર શ્રીપ્રભુચરણે રસસર્વસ્વ કાવ્યમાં આ વાતનો ચિતાર આપ્યો છે.[1] હે સખિ! અવસ્થા વિના જ તે સમયે દેવમોહિનીને પણ મોહ પમાડે એવું નવયૌવન ત્યાં થયું. આ કુમારિકાને નવયૌવન સ્ફુટ થયું એ ગુણ તેના અંગનો ન હતો કે તેના વ્રતનો ગુણ ન હતો, તેમ જ અન્યે કર્યો પણ ન હતો, એ તો વિચિત્ર રસભાવયુક્ત પ્રિયના કટાક્ષથી જ એ ગુણ ઉદ્ભવ્યો હતો.' હે[2] સખિ! તેમનું નવયૌવન વય જ એવું છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશકય છે. તો પછી એ અલૌકિક શ્રીઅંગનું તો કહેવું જ શું! એ કુમારિકાઓએ ઉદાર રસોદધિ શ્રીકૃષ્ણચદ્રથી એવા રસની પ્રાપ્તિ કરી છે કે-જે શ્રીલક્ષ્મીજીને પણ અતિદુર્લભ છે.' જે રસરૂપ અર્થ આધિદૈવિક લક્ષ્મીજીને પણ દુર્લભ છે;

---

(१) विनैव समयक्रमं सखि तदा यदासीदतिस्फुटं नवलयौवनं त्रिदशमोहिनीमोहनम् । तदङ्गगुणो न तद्व्रतकृतोन्यदीयोपि वा विचित्ररसभावितप्रियकटाक्षगोयं परम् ॥

(२) वय एव यदीदृशं तदीयं किमु वाच्यं सखि विग्रहाग्यशेषम् । रसरूपमतीन्दिरादुरापं रसमापुर्य-दुदारतो रसाब्धेः ॥

તે અર્થ ધનથી શી રીતે મળી શકે. પ્રભુ રસરૂપ અર્થને ભક્તોમાં સિદ્ધ કરે છે. માટે ભગવાન્ જ અમારા–ભક્તોના અર્થરૂપ છે. તે જ અમારું સર્વકાર્ય સિદ્ધ કરશે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જ સર્વાત્મભાવપૂર્વક સદા ભગવદ્ભજન કરવું; તેથી પ્રભુ પણ ભક્તોના અર્થ-રૂપ હોવાથી સર્વ ભજનસામગ્રી સિદ્ધ કરશે જ.

શું વ્રજકુમારિકાઓ જ આ ભાવને પાત્ર હોવાથી તેમનામાં જ આ ભાવને સિદ્ધ કરશે, એમના જેવી યોગ્યતા અન્યમાં નથા માટે અન્યમાં તે ભાવને નહિ સિદ્ધ કરે? આવો પ્રશ્ન આપણને થાય, એક રીતે આવા રસની યોગ્યતા જીવની ન જ હોય, પણ જીવ સર્વાત્મભાવથી ભજે તો ભગવદનુગ્રહથી સર્વાત્મભાવ થતાં ભગવાન્ પણ રસસામગ્રીની–અલૌકિકદેહ વિગેરેની–સિદ્ધિ કરશે જ. પુષ્ટિમાર્ગરૂપી કમલના સૂર્ય-રૂપ શ્રીમદાચાર્યચરણે ભ્રમરગીતના વિવરણમાં આ જ આજ્ઞા કરી કે 'યદ્યપિ આ રસ દુર્લભ છે; તથાપિ તેની આશાએ ભજન જ કરવું.' જે વસ્તુ દુર્લભ જ હોય તેવી વસ્તુની શ્રીમદાચાર્યચરણ તે મેળવવા ખોટી આશા કેમ રખાવે? શ્રીગોપીજનના પ્રેમચંદ્ર શ્રી ગુસાં-ઇજીએ વિદ્વન્મંડનમાં અને રસસર્વસ્વમાં આ વૃતાન્ત આલેખ્યું છે. (વિદ્વન્મંડન) 'જો સર્વા-ત્મભાવથી ભજે તો જરૂર ભગવાન્ અંગીકાર કરે છે.' 'હે[1] સખિ! જેના ઉપર પ્રભુને મહા-નુગ્રહ થાય તેનામાં આ પ્રિય–નાથ–ગોપીજનોનો ભાવ પ્રાયઃ ત્વરાથી સિદ્ધ કરે છે–જીવને સ્વોપભોગયોગ્ય દેહનું દાન કરે છે. આવું ઉત્તમ ફલ જીવને તે પ્રભુના અનુગ્રહથીજ મળી શકે. યદુકુલોદધીન્દુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પણ આ જ આજ્ઞા કરે છે 'જે મને જેવી રીતે શરણે આવે છે–ભજે છે–તેને હું તેવી રીતે જ ભજું છું.' અથવા, સમર્થ પ્રભુ લીલાવિશેષમાં સ્વકર્તવ્ય જે વ્રજસુન્દરીવિષયક ભજનાદિક, તે પણ અસ્મદાદિકના દર્શનાર્થ કરશે જ. માટે ભક્તે સદૈવ નિશ્ચિન્ત રહેવું. તેવા પ્રકારની લીલાના દર્શન માટે પણ ચિન્તા ન જ કરવી. પ્રભુ પોતે જ આપણને તેવી લીલાનાં દર્શન થાય તે સારૂ લીલા કરશે, લીલાનો અનુભવ કરાવશે. 'પ્રભુ ભક્તને અધીન છે' જે જેને અધીન હોય તે તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરે જ.

જરૂર ખાત્રીથી શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તમનોરથ ભગવાન્ જરૂર પૂરશે, તેણે ચિન્તા ન જ કરવી. 'સર્વવિષયોને ત્યજીને જેમ ગોપીજનો ભગવાનને ચરણશરણ થયાં' તેમ જેમણે ભગવદર્થ સર્વવિષયોને ત્યજ્યા છે તેમનું મનોરથપૂરણ ભગવાને કરવું જ જોઈએ. ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે કે 'જેમણે[2] મારે માટે લોક વેદના ધર્મો ત્યજ્યા છે તેમનું હું ભરણ કરું છું.–તેમના મનોરથ પૂર્ણ કરું છું, તેમને જેમ મારી લીલાનાં દર્શન થાય તેમ મારી સ્વરૂપાત્મક લીલામાં–મારામાં–જ સ્થાપું છું.

---

(૧) यज्गानज्ञमुनीनपि प्रियतमान् कृत्वात्र भृङ्गाङ्गनाः ।
सङ्गं स्थापयति स्ववक्त्रमधुना चाप्याययन्त्युन्मदाः ॥
तेनाहं सखि लक्षये त्रिभुवने यस्मिन्महानुग्रहः ।
तस्मिन्घोषनितम्बिनीत्वमचिरात्कर्ता प्रियः प्रायशः ॥ ६९ ॥ रससर्वस्वम् ।

(२) ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान् बिभर्म्यहम् ।

જેમ લોકમાં આપણા મનોરથો ધનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ; જો ધન ન હોય તો ગરીબના મનોરથ જલતરઙ્ગવત્ હંમેશાં નિષ્ફળ જાય છે, તેમ અત્ર શ્રીમત્પ્રભુચરણના સેવનથી જ ભક્તના મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. માટે અર્થરૂપ ભગવાન્‌ને જ સેવવા. જેમ અર્થ વિના આપણે લોકમાં પણ રમણાદિ અને ભોગ ભોગવી શકતા નથી. તેમ અત્ર અર્થનાં આધિદૈવિકરૂપ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ વિના ભગવાન્‌ની સાથે રમણ અને ભોગ ન જ સિદ્ધ થાય. આ આધિદૈવિક લક્ષ્મીસંપત્તિ પણ સેવાથી પ્રસન્ન થએલ પ્રભુ પોતામાં પ્રકટ કરી જ્યારે શ્રીયુક્ત બની જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે ત્યારે રમણ અને ભોગ ભોગવાશે. ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી જ ભગવચ્છરણે રહેનારી લક્ષ્મીજી પ્રવેશ કરે છે. તેથી ભગવાન્ જ અર્થરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્ત ભૂલાવો ન જ જોઇએ. કારણ કે સર્વત્ર ભગવદાજ્ઞાથી જ એ આધિદૈવિક લક્ષ્મીએ શ્રીવ્રજજનોમાં પ્રવેશ કર્યો.' એવું શ્રીગોકુલનાથના વાણ્યધિપતિ શ્રીમદાચાર્યચરણે ફલપ્રકરણમાં વચનામૃત કર્યું છે.

ભાવની ગુપ્તતા–આ ભાવ બહુ ગુપ્ત હોવાથી ભગવાન્ સર્વસમર્થ છે એવું કહી પરોક્ષ રીતે ગુપ્તતાથી શ્રીમદાચાર્યે ભાવનું નિરૂપણ કર્યું. આથી વધારે લખવાની શી જરૂર છે? ભગવાનના ચરણકમલના પરાગપાનથી રસમત્તોના હૃદયમાં પ્રભુમુખચંદ્રના ઉદયથી જ આપોઆપ ભાવસમુદ્રના તરઙ્ગ ઉછળશે. ॥૨॥

આ પ્રમાણે ભગવાન્ આપણા અર્થરૂપ છે એ વાત આપણે સમજ્યા, હવે આપણે કામનામના પુરુષાર્થનો વિચાર તૃતીયશ્લોકથી કરીએ.

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ।
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ–(यदि) જો (श्रीगोकुलाधीशः) શ્રીગોકુલના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર, (हृदि) હૃદયમાં (सर्वात्मना) સર્વાત્મભાવથી (धृतः) ધારણ કર્યા, (ततः) તો પછી (लौकिकैः) લૌકિક સુખથી (वैदिकैरपि) વેદોક્તકર્મજન્ય સ્વર્ગાદિ સુખથી પણ (किं) શું (अपरं) બીજું ઉત્તમ મળવાનું છે. (त्वं) તું (ब्रूहि) બોલ.

ભાવાર્થ–જો શ્રીગોકુલના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને હૃદયમાં ધારણ કર્યા હોય તો પછી લૌકિક સુખ અને વૈદિક કર્મજન્ય સ્વર્ગાદિ સુખમાં પણ શું આધિક્ય છે? અર્થાત્ લૌકિક વૈદિક સુખથી શું પ્રયોજન છે; હોય તો તું બોલ.

વિવેચન–શ્રીમદાચાર્યચરણ પોતાના મનને સાક્ષી રાખી પૂછે છે કે જો ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી લૌકિક સુખ તેમજ વૈદિકકર્મથી ઉત્પન્ન થએલા સુખનું શું પ્રયોજન હોય! કંઈ નહિ. શ્રીગોકુલાધીશને હૃદયમાં ધારણ કરવા એ તો કોઇ વિરલા અગ્નિકુમારિકા જેવા પરમ ભાગ્યવાન્ ભગવદીયને જ પ્રાપ્ત થાય. એ દુર્લભ મહાફલ ભાગ્યવિના ન જ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રીગોકુલના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર શ્રીગોકુલને અધીન જ છે. સ્વર્ગાભિમાની ઇન્દ્રાદિકે

પણ શ્રીગોકુલના નાથ તરીકે ભગવાન્‌નો અભિષેક કર્યો, ભગવાન્‌ની ઈચ્છા પણ શ્રીગોકુલાધિપતિ થવાની હતી જ. માટે જ 'આ[1] પ્રમાણે ગો અને ગોકુલના પતિ ગોવિન્દને ઇન્દ્રે અભિષેક કરીને' આમ ભાગવતમાં કહ્યું. गोगोकुल પદથી પ્રભુ ગોપીજન, ગોપ અને ગાયોના પતિ છે, એમ સૂચવાય છે; અને તેથી આપ શ્રીગોપીજનોના પ્રાણપતિ છો; એટલું જ નહિ પણ આપ અત્યન્ત રસિક તથા પ્રેમરસના જ્ઞાતા છો; એવો પણ અર્થલાભ થાય છે. નહિ તો પૂર્ણપુરુષોત્તમ, પશુતુલ્ય ગોપીજનના પતિ કેમ બને! તેમના કેવલ પ્રેમથી જ તેમના પતિ બન્યા. તેમનો અંગીકાર કર્યો. આપણે પણ પ્રેમથી જ શ્રીગોપીજનની સમાન ભાવપૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરીએ તો જરુર તેમની માફક આપણો પણ અંગીકાર કરશે જ. આ રહસ્ય પ્રભુના શ્રીગોકુલાધીશ નામથી પ્રકટે છે.

કામભાવથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરવા.–ગોપીજનોનો સર્વાત્મભાવ એ કામભાવ જ હતો. 'ગોપીઓ કામભાવથી પ્રભુને મળ્યાં.' શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકટિત પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ તેવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કહી. શ્રીમદાચાર્યચરણે પણ આ હેતુથી જ સંન્યાસ[2] નિર્ણયમાં શ્રીગોપીજનને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ કહ્યાં. અને તેમના ભાવનો જ ઉપદેશ કર્યો. તે શ્રીગોપીજનના ભાવથી જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવા કરવી. ગોપીજનનો ભાવ જ સાધનરૂપે ઉપદેશ્યો; માટે કામભાવથી ભગવાન્‌ને ભજવા એ નિશ્ચય સમજ્યા. આ વાત ગૂઢ છે; માટે સ્પષ્ટતાથી શ્લોકમાં જણાવી નથી, પણ સર્વભાવથી શ્રીગોપીજનના કામભાવનું સૂચન કરી આપણને કામભાવથી ભજવાની આજ્ઞા કરી.

લૌકિક વૈદિકનું શું પ્રયોજન ?–શ્રીગોપીજનોને ભગવાને વેણુનાદથી બોલાવ્યાં; તેમને પાછાં જવા બહુ જ સમજાવ્યાં પણ ગોપીજનોએ બલાત્કારે પણ પ્રભુને ન જ છોડ્યા, તેવી રીત આપણે પૂર્ણાગ્રહથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી **લૌકિક**–પતિ પુત્રાદિથી, **વૈદિક**–સ્વર્ગાદિ સુખથી અધિક કયું સુખ મળવાનું છે? પ્રભુથી અધિક કંઈ પણ સુખ છે જ નહિ. માટે ગોપીજનોએ લૌકિક વૈદિકના ત્યાગપૂર્વક કામભાવથી જ પ્રભુભજવાની સરણી દર્શાવી; તેણીઓએ ભગવાન્‌ને કહી દીધું કે, 'અમે[3] **સર્વ** વિષય ત્યજીને તમારા ચરણમાં આવ્યાં છીએ.' 'દુઃખ દેનારા પતિ પુત્રાદિથી અમારું શું કલ્યાણ થવાનું છે?' આવી રીતે ત્યાગ દર્શાવી, હવે આપની સેવા રજુ કરે છે. 'આ[4] સેવિકાના–દાસીના–વિરહસ્તન ઉપર અને મસ્તક ઉપર આપના કરકમલને ધરો.' ભગવાને પણ તેમની ભાવનાના બલથી તેમનો અંગીકાર કર્યો. આવી રીતે જો પ્રભુને ધારણ કર્યા તો પછી બીજું કયું સુખ અધિક હોઈ શકે ? તું જાણતો હોય તો બોલ. સર્વ ઈન્દ્રિયના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને

---

(१) इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः । भा०

(२) कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।

(३) सन्त्यज्य सर्वविषयान् तव पादमूलम् ।

(४) तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् । भा० १०।२८।४१

કામભાવથી જો હૃદયમાં ધર્યા–સર્વ ઇન્દ્રિયનિયામક પ્રભુ મનમાં વસ્યા–તો લૌકિક પતિ વિગેરેનું શું પ્રયોજન છે, કહે. અત્ર આ સ્વારસ્ય છે. ભગવાન્‌ને મનમાં ધારણ કર્યાં એટલે સર્વ ઇન્દ્રિય ભગવાન્‌માંજ જોડાય. જ્યારે ઇન્દ્રિયો ભગવાન્‌માં યોજાય ત્યારે જ જન્મ અને ઇન્દ્રિય સફલ થયાં કહેવાય. વ્રજનાથે વરેલાં ગોપીજનોએ જ્યારે ભગવાન્‌નું મુરલીધર સ્વરૂપ નિરખ્યું ત્યારે કહ્યું કે 'ઇન્દ્રિયવાન્‌ને[1] આજ ઉત્તમોત્તમ ફળ છે'. શ્રીઉદ્ધવજીને પણ કહેવું પડયું કે 'શ્રીગોપીજનો જ[2] ખરેખરાં દેહધારી કહેવાય કે જેઓનો ભાવ સર્વના આત્મરૂપ પ્રભુમાં દૃઢ થયલો છે અને જે ભાવને સંસારથી ડરેલા મુનિઓ અને ભક્તો અને બીજા પણ ધર્મમાર્ગમાં તત્પર બધાએ ચાહના કરી રહેલ છે, ભગવત્કથામાં જેને રસ નથી પડતો એવાને કદાચિત્ શુકલ, સાવિત્ર, ને યાજ્ઞિક જેવા કર્મોપયોગિ ઉત્તમ જન્મ મળેલા હોય તો પણ શું?' ભગવદ્‌ભાવ વિનાના તે ત્રણે વ્યર્થ જ છે. માટે આવા ભાવપૂર્વક સર્વાઙ્ગ સુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી વેદોક્ત રીતિએ પણ પ્રાપ્ત કરેલા પતિથી શું અધિક સુખ થવાનું છે. જો કે પતિભજનથી મોક્ષ થવાની વેદાજ્ઞા કબુલ કરીએ; પરન્તુ (તેનો સમ્બન્ધ આ ભૌતિક દેહ સાથે છે,) સેવાર્થ પ્રાપ્ત થયલા અલૌકિક દેહેન્દ્રિય સાથે જરાએ સમ્બન્ધ નથી. ઇન્દ્રિયવાન્‌ને પ્રભુસહ સર્વાત્મભોગ એ જ ફ્લ છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ આથી કંઈ જુદું હોય તો તેવા મોક્ષને પણ અમો ઇન્દ્રિયવાન્‌ના ફ્લ તરીકે ન માનીએ. મોક્ષ કંઈ આથી જુદો નથી, આનું જ નામ મોક્ષ. અંધકારમાં નેત્રની સદા સ્થિતિ હોય તો તેની સફ્લતા ન જ થાય. જો કે અંધકારમાં પણ ત્વગિન્દ્રિયથી–હસ્તાદિકથી–વસ્તુનો સ્પાર્શન–પ્રત્યક્ષ થઇ શકે છે, તો પણ ચક્ષુ તો વ્યર્થ જ રહી. તેવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રભુના સ્વરૂપમાં વિનિયોગ કરી આનંદ લાભ કરવો, આથી અતિરિક્ત મોક્ષમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વ્યર્થતા જ થાય છે. કારણ ઇતરમોક્ષમાં દેહેન્દ્રિયાદિનો લય કહ્યો છે. માટે આપ પૂર્વપક્ષીને પૂછે છે કે આથી વિશેષ સુખ તું જાણતો હોય તો કહે. (પણ સર્વાઙ્ગસુન્દર પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કર્યા પછી બીજું કયું અધિક સુખ ભરેલું કહી શકે.)

પ્રભુમાં મન સ્થિર કરવાથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય.–આપણને કોઇ કહે કે જે દરમ્યાન પ્રભુ ન મળ્યા હોય તે દરમ્યાન લોકમાં અમારો સમ્બન્ધ અને લોકમાં લૌકિક મનોરથોનું જોર વધારે હોવાથી મન સ્થિર ન રહેતાં કર્યું ન કર્યું થઇ જાય; તેથી વેદાનુસારિ કર્મ કરવાનો જ પક્ષ ઠીક લાગે છે? આનું સરલ એક ઉત્તર છે. જો આપણું મન ભગવાન્‌માં સ્થિર હશે તો ભગવદ્વિષયક જ કામ થશે. અન્યકામ નહિ જ થાય. શ્રીવ્રજકુમારિકાના કામ પૂરક કલ્પવૃક્ષ શ્રીનન્દકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે કે 'મારામાં

---

(१) अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः भा० १०।१८

(२) एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयञ्च किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ भा० १०।४७।२८

જેની બુદ્ધિ છે તેનો કામ લૌકિક કામવત્ બાધક નહિ નિવડે', પ્રભુ વિષયક કામ બાધક હોય જ નહિ, તે તો સાધક જ હોય, મોક્ષપ્રદ જ કહેવાય.

માટે પ્રભુમાં સ્થિર મન કરો કે જેથી લૌકિકાસક્તિ નહિ થાય. લૌકિક દૃશ્યાદિ ગુણોથી પણ પ્રભુને હૃદયમાં ધરવા. અથવા જેઓનો મુખચંદ્ર વ્રજની પૂર્વ દિશાને શોભાવે છે એવાં વેદરૂપા શ્રીગોપીજનોએ 'चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्ज' આ પદ્યમાં વર્ણવેલા વિરહાત્મક પ્રભુના [1]વૈદિક ધર્મો વડે જો શ્રીગોકુલાધીશ હૃદયમાં ધારણ કર્યા તો પછી બીજું શું બાકી રહે? કંઇ પણ નહિ. માટે સર્વ પ્રકારે કામભાવથી પ્રભુ જ સેવવા આ સ્વારસ્ય ન જ વિસ્મરવું જોઇએ. ૩

કામનું સ્વરૂપ તૃતીય શ્લોકમાં વર્ણવ્યું. આ ચતુર્થ શ્લોકમાં મોક્ષનું વર્ણન કરે છે.

ततः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ।
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

(इति श्रीमदाचार्यचरणविरचिता चतुःश्लोकी समाप्ता)

अन्वयार्थ–(ततः) કામભાવાત્મક ભક્તિ પછી (सर्वात्मना) સર્વાત્મભાવથી (शश्वत्) હંમેશાં (गोकुलेश्वरपादयोः) શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું (स्मरणं) સ્મરણ (च) અને भजनं ભજન (अपि) પણ (न) નહિ (त्याज्यम्) તજવું. (इति) એ પ્રકારે (मे) મારી (मतिः) અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

ભાવાર્થ–કામભાવથી ભક્તિ કર્યા પછી સર્વાત્મભાવથી હંમેશ શ્રીગોકુલેશના ચરણકમલનું સ્મરણ અને ભજન ન તજવું; એવો મારો અનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચય છે.

વિવેચન–સૌભાગ્યમદ ન થાય માટે શું કરવું? કામભાવથી ભગવાનનો સમ્બન્ધ થયા પછી ભગવાનના સમ્બન્ધમાં જ એવો ગુણ છે કે–સમ્બન્ધીને ભગવત્સમાનતાનો પ્રમદાત્વનો મદ આવે જ, મદ આવે એટલે અન્યથાભાવ થાય. ભગવાન્ કરતાં પણ પોતાનામાં મોટાપણાનો મદ થાય. આ મદ થયો એટલે પૂર્વોક્ત ઉત્તમભાવ ભ્રષ્ટ થાય. આવી દશા ન આવે માટે શ્રીમદાચાર્યચરણ આપણને એક દિશા દર્શાવે છે કે–તમો ભગવત્સ્મરણ અને ભજનને ન ત્યજો. જરા પણ ત્યજશો તો આસુરાવેશ થશે. એ શ્રીગોકુલાધીશને સર્વભાવથી શરણે જવાથી જરૂર પ્રસન્ન થશે. પ્રસન્ન શ્રીગોકુલાધીશ જેમ બીનચતુર ગોપીજનના પણ સ્વામી બન્યા તેમ આપણા પણ જરૂર નાથ બનશે. માટે શ્રીસ્વામિનીસહિત બિરાજતા શ્રીગોકુલાધીશનું સ્મરણ ભજન કરો. સ્મરણ એ ચિત્તનો ધર્મ છે; તેથી સ્મરણ વિયોગમાં અવિચ્છિન્ન થશે જ. વિપ્રયોગ તીવ્ર હોવાથી સ્મરણ વિના દેહ ન રહી શકે. **ભજન** એટલે તો સેવા, તે પણ નિરન્તર જ કરવી. ભજનમાં ચિત્ત સ્થિર રાખવું. ભલે ભગવાન્ આપણને ભજે

---

૧ 'चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्ज' આ પદ્યમાં વિરહાત્મક પ્રભુના ધર્મો વર્ણવ્યા છે. તેના વર્ણન કરનાર ગોપીજન શ્રુતિરૂપા–વેદરૂપા–છે; માટે ટીકાકારે તે ધર્મોને વૈદિક કહ્યા છે.

વા ન ભજે પણ આપણે તો ભજીએ જ. (એજ આપણો ધર્મ.) શ્રીગોકુલેશના રતિમાર્ગ-કમલને ખીલાવનાર શ્રીપ્રભુચરણકમલે આ જ દૃઢતા દર્શાવી. 'અમને મારવામાં કે વરવામાં પ્રભુ વિના અમારી ગતિ જ નથી.' આ સ્વારસ્ય રાખવું કે ભગવાન્ ભજે વા ન ભજે–ભગવાન્ આપણી દરકાર કરે વા ન કરે–પણ આપણે તો ભજનનો ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. આ શ્રીમદાચાર્યચરણની સ્વાનુભવપૂર્વક દૃઢ નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞા છે.

મોક્ષ કરતાં પણ ભક્તિ ઉત્તમ છે–ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ એ જ પરમ પુરુષાર્થ-રૂપ છે. મોક્ષથી પણ અધિક ભક્તિ છે, એવું ભાગવતાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધ જ છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભજન એ જ મોક્ષરૂપ છે. માટે સ્મરણ અને ભજનનો આપણે ત્યાગ ન જ કરી શકીએ. 'ભક્તિ મોક્ષથી ઉત્તમ છે' એવું ભાગવતમાં સ્થલે સ્થલે છે. ભગવાન્ પણ એ જ આજ્ઞા કરે છે કે 'મારા ભક્તોને સાલોક્ય,[1] સાર્ષ્ટિ, સામીપ્ય, અને સારૂપ્ય આ ચાર મોક્ષ આપવા માંડ્યા પણ લીધા જ નહિ, પણ કેવળ મારી સેવા જ ઇચ્છી. ભગવદ્ભક્તો તો સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા હોય છે. શ્રીગોપીજનોએ મોક્ષનું સ્વરૂપ પણ એ જ વર્ણવ્યું છે. ગોપીજનોએ[2] પ્રભુ પાસે ચાર પ્રકારનો મોક્ષ ન માગતાં દાસ્ય જ માગ્યું; સાયુજ્ય; સામીપ્ય, સાલોક્ય, સારૂપ્ય આ ચારે પ્રકારનો મોક્ષ દાસ્ય આગળ વ્યર્થ છે. આપના મુખારવિન્દનું દર્શન કરવાથી જ અમારી સર્વ જાતની કામના દૂર થઈ જાય છે. આપનું અલકાવૃત મુખ જોઇને **સારૂપ્યની;** કુણ્ડલની શોભાવાળું મુખ જોઈ **સામીપ્યની;** ગણ્ડ સ્થલરૂપે હોઈ અધરસુધાનું પાન કરાવનાર આપનું મુખા-રવિન્દ જોઈ **સાલોક્યની;** હાસ્યપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતું આપનું મુખારવિન્દ જોઈ **સાયુજ્યની** પણ અમારી કામના દૂર થઈ ગઈ. દાસ્યમાં આ ચારે જાતના મોક્ષનું ફલ આવી મળી ગયું છે, મુખારવિન્દ આગળ મોક્ષ વ્યર્થ છે, સ્વર્ગ પણ વ્યર્થ છે. સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર દૈત્યથી ભય પામે છે તેને અભય દાન આપનાર આપના બે હસ્ત છે. લક્ષ્મીજી પણ આપના વક્ષસ્થલમાં રમણ કરે છે. આ સર્વ જોઈ આપની દાસ્ય–ભક્તિ–કરવાથી અમારું સર્વ કંઈ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, માટે ભજન–સેવા–મોક્ષાધિક છે એ જ સદૈવ કરવી. મોક્ષ નિરૂપણ કરવા બેઠા તેમાં સ્મરણ અને ભજનનો જરા પણ ત્યાગ ન કરવાની દૃઢ આજ્ઞા કરી, એ જ આપણને સૂચવી આપે છે કે–આપણા ધર્મરૂપ ભગવાનને આપણે સેવીએ. ભગવાન્ આપણા અર્થ-રૂપ હોવાથી આપણે સર્વ આર્થિક પુરુષાર્થથી નિશ્ચિન્ત રહીએ. લૌકિક વૈદિકના સર્વ ત્યાગ પૂર્વક હૃદયમાં શ્રીગોકુલાધીશને ધારણ કરી કામ–મનોરથ–પૂર્ણ કરીએ. તો ભજનથી વશ થનારા ભગવાન્ આપણે વશ થાય જ. આ મોક્ષની વાતમાં આચાર્યશ્રીએ સ્વાનુભવ દર્શાવ્યો;

---

(૧) सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ स्कं०–३–२९–१२

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षःश्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ स्कं० १०-२६-३९

અને સ્મરણ ભજન નહિ ત્યજવાને દૃઢાજ્ઞા કરી. માટે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણશરણવાલા ભગવદીયોનું એજ કર્ત્તવ્ય; એમ સ્વારસ્ય સિદ્ધ થયું. ॥૪॥

આ પ્રમાણે શ્રીગોકુલાધીશના વાણીશ શ્રીમદાચાર્યચરણે સ્વમુખથી કહેલું સ્વમાર્ગીય ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષનું સર્વમાર્ગથી ભિન્ન સ્વરૂપ મેં શ્રીવ્રજરાજે શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી સ્વબુદ્ધ્યનુસાર વિવર્યું. તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ મને પોતાનો ધારી મારા ઉપર કૃપા કરો. (૧-૨) ભ્રમર જેમ કમલમાં મુગ્ધ બને છે તેમ આપણે શ્રીમદાચાર્યચરણમાં જ મુગ્ધ બનીએ તો આ ચરણકમલમાં રહેલો ઉત્તમ ભાવ મોક્ષને પણ તુચ્છ કરી દે છે. એ ચરણ-કમલનો રેણુ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. (૩) શ્રીપ્રભુચરણકમલના પરાગની ઇચ્છાયુક્ત થઇને મેં શ્રીમદાચાર્યચરણોક્ત ચતુઃશ્લોકીનો બુદ્ધ્યનુસાર નિર્ણય કર્યો. (૪).

શ્રીમદ્ગોપીશચરણકમલરૂપી-પુષ્ટિમાર્ગ ચકોર નેત્રને આનન્દદાતા-શ્રીમદાચાર્યચરણે કથેલી ચતુઃશ્લોકી ઉપર શ્રીશ્યામલાત્મજ વ્રજરાજચરણ વિરચિત-**ભાવરસદીપિકા** નામની ચતુઃશ્લોકીની ટીકાનો અનુવાદ સંપૂર્ણ થયો.

છપાય છે.

अन्तःकरण प्रबोध

યાવત્પ્રાપ્ય ટીકા અને અનુવાદ સહિત.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા.

(ભાગ ૧)

જેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં દાખલ થાય એવા પાઠો; પુષ્ટિમાર્ગ, બ્રહ્મસંબંધ, સેવા, જયશ્રીકૃષ્ણ, શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુંસાઇજી, શ્રીયમુનાજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિનાં ચરિત્ર ગુરુલક્ષણ, વૈષ્ણવ લક્ષણના અને ધાર્મિક રહસ્ય માટે રમુજી સંવાદો વિગેરે બાલશિક્ષણને લાયક ગ્રન્થ છપાય છે. ટૂંક સમયમાં છપાઇ બહાર પડશે.

આ ગ્રન્થ બાલકને અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ અવશ્ય સંગ્રહ કરવો.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

લાલબાવા મંદિર, ભૂલેશ્વર, ગૌશાલા ઉપર-મુંબઈ.

છપાય છે.

कृष्णाश्रय

યાવત્પ્રાપ્ય ટીકાઓ તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે

ભક્તિમાર્ગીય નિબન્ધ.

જેમાં ભક્તિમાર્ગને ચારે વેદ, ગીતા, વ્યાસસૂત્ર તેમ જ શ્રીમદ્ભાગવત આ ચારે પ્રસ્થાનોનાં વચનોથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, શ્રવણાદિ નવ સાધનરૂપા તથા દશમી પ્રેમલક્ષણા તથા પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં લેવાતો શરણમન્ત્ર તેમ જ બ્રહ્મસમ્બન્ધ દીક્ષા માટે વેદનાં વાક્યો ટાંકી તેમ જ ગીતા ભાગવતાદિનાં વાક્યોથી પુષ્ટ કરી સરલ રીતે સંપૂર્ણ ભક્તિમાર્ગીય પ્રણાલી વૈદિકી છે–વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે–તેવું બતાવવામાં આવ્યું છે, આજ સુધી આ સંપ્રદાય અવૈદિક છે–પુષ્ટિસંપ્રદાયને વેદમાં સ્થાન નથી–એવું બોલનારાઓને સચોટ જવાબ આ નિબન્ધદ્વારા આપી શકાય છે. ટુંકમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રવિષ્ટ જીવોએ પોતે સ્વીકારેલો માર્ગ પ્રામાણિક છે, એટલું તો આ જમાનામાં જાણવું જ જોઇએ અને તેને માટે આ નિબન્ધ અતીવ ઉપયોગી છે. આ નિબન્ધ થોડા જ સમયમાં છપાઇ બહાર પડનાર છે, ભક્તિમાર્ગનો દરેક જીજ્ઞાસુ આનો સંગ્રહ કરશે એવી આશા છે.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,

લાલબાવા મન્દિર, ભૂલેશ્વર–મુંબઈ.

વિનતિ.

અમોએ આ ચતુઃશ્લોકીના સંશોધનમાં પ્રભુદત્ત યાવદ્બુદ્ધિબલોદય આયાસ કર્યો છે. તથાપિ અશુદ્ધિ દૃષ્ટિગોચર થાય તો તે જીવકૃતિ માની સુધારી લેશોજી.

ઉપકાર દર્શન.

અમને આ સંસ્થામાં જે પુસ્તક પ્રદાન કરે છે એમનો ઉપકાર શબ્દોમાં માનવો અશક્ય છે. સમ્પ્રદાયમાં વિદ્યાનુરાગની વૃદ્ધિ થયાનું એ સૂચન છે. 'જે સમ્પ્રદાયમાં સાહિત્યનો પ્રાણ રહ્યો નથી તે સંપ્રદાય દરેકના પ્રાણમાં સંચાર કરે છે, એ ન્યાય હવે આપણા સામ્પ્રદાયિકો સમજવા લાગ્યા છે.

અમોને શ્રીજીવનેશાચાર્ય પુસ્તકાલય ઉપરાંત શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજ, શ્રીવ્રજરત્નલાલજી મહારાજ, તથા શ્રીદ્વારકેશલાલજી મહારાજ, તથા કોટાસ્થ શ્રીબ્રિજમથુરેશજી તથા શ્રીનાથદ્વાર વિદ્યાવિભાગ. પંડિત બલભદ્રશર્મા તથા પંડિત રમાનાથ શાસ્ત્રીજી તથા શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈ તથા રા. તેલીવાલા મૂલચન્દભાઈ, ગુજરાતી પ્રેસના માલિક મણિલાલભાઈ તથા પરિષદ્ સાહિત્ય-માંથી રા. વાડિલાલભાઈ તેમ જ જુનાગઢ વિગેરે સ્થલેથી જે જે પુસ્તકો વારંવાર આપવામાં આવે છે તેમનો ઉપકાર અનુપમ છે. પ્રભુ આ પ્રણાલી સદા રાખે, જેમાં ઉભયને ફલ છે.

ચીમનશાસ્ત્રી
'સાહિત્યભૂષણ' 'શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન'

હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી
'શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ'

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयमांथी मलतां पुस्तको.

					रु०आ०पा०
श्रीवृत्रासुरचतुःश्लोकीविवृति	गुजराती	....	....	....	०—१०—०
श्रीभक्तिहेतुनिर्णय	"	....	....	....	०— ८—०
शिक्षासार्धत्रयश्लोकी	"	....	....	....	०— २—६
उपदेशमीमांसा	"	....	....	....	०—१०—०
वैष्णवद्विआह्निक मोटुं	हीन्दी	....	....	....	१— ०—०
वैष्णवसंक्षिप्ताह्निक	गुजराती	....	....	....	०— ४—०
शङ्करजयन्तीव्याख्यानमालानुं अवलोकन	गुजराती	....	....	....	०—१२—०
शारदामठधर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	"	....	....	....	०—१०—०
गुरुविचारनिरीक्षा.	गुजराती	....	....	....	०— १—०
निरोधलक्षण	"	....	....	....	१— ०—०
संन्यासनिर्णय	"	....	....	....	१— ०—०
श्रीमद्भगवद्गीता	"	....	....	...	१— ०—०
सेवाफल	संस्कृत	....	....	....	१— ०—०
भक्तिवर्धिनी	"	....	....	....	२— ०—०
मूर्त्तिपूजा	हीन्दी	....	....	....	०—१२—०
अवतारमीमांसा	"	....	....	....	०—१२—०
अन्तःकरण प्रबोध		....	...	....	छपाय छे.
श्रीकृष्णाश्रय		....	....	....	"
पुष्टिमार्गोपदेशिका		....	....	....	"
सौंदर्यपद्य		....	....	....	०—२ —०
श्रीनामरत्न स्तोत्र—(सटीक—गुजराती)		....	....	...	०— ६—०

पुस्तक मलवानुं ठेकाणुं—

श्रीजीवनेशाचार्यपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय.

लालबावामन्दिर—भूलेश्वर बंबई नं० २

पं. चूनीलाल कृष्णाशंकर बुकसेलर,

वडामन्दिर—भूलेश्वर बंबई. नं० २